

Τ.Ε.Ι. ΠΕΙΡΑΙΑ
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΟΜΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ένταξη στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Natura
“Δρόμοι Νερού στο Πολεοδομικό
Συγκρότημα Αρκαδίας”

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΣ

Ρουσιάς Μαρίνος Α.Μ. 26467

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Dr. Βαρελίδης Κ. Γιώργος

Αρχιτέκτων Μηχανικός – Πολεοδόμος Ε.Μ.Π.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ⁽¹⁾

Η Ελλάδα καταλαμβάνει το νότιο άκρο της Βαλκανικής χερσονήσου και αποτελεί τμήμα της ευρωπαϊκής ανατολικής Μεσογείου. Η έκτασή της είναι 132.000 Km², οι ακτές της έχουν μήκος περίπου 16.000 Km και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία γεωλογικών σχηματισμών και πετρωμάτων. Γενικώς, το κλίμα της Ελλάδας μπορεί να θεωρηθεί ως μεσογειακού τύπου, με ήπιο χειμώνα και ξηρό καλοκαίρι. Η περίοδος των βροχοπτώσεων εντοπίζεται κυρίως το φθινόπωρο και την άνοιξη. Η διαφορετική σύσταση του υποστρώματος, ο ορεινός χαρακτήρας της χώρας, που έχει ως αποτέλεσμα το έντονο εδαφικό ανάγλυφο, η παρουσία των περίπου 42 κορυφών με ύψος πάνω από 2.000 m, το μεγάλο μήκος των ακτών και οι πολυάριθμες χερσόνησοι και νησιά, συμβάλλουν στη μεγάλη ποικιλία του φυσικού τοπίου. Επιπλέον, η διάκριση και απομόνωση ορισμένων βιοτόπων οδήγησαν στη δημιουργία σχετικά μεγάλου αριθμού ενδημικών και σπάνιων ειδών φυτών και ζώων.

Η Ελλάδα διακρίνεται από μεγάλη ποικιλία κλιματικών τύπων που φθάνουν από τον ημίξηρο ημερημικό της ΝΑ Κρήτης, μέχρι του υγρόψυχρου-ηπειρωτικού της Ροδόπης, με ενδιάμεσους, μια σειρά τύπους μεσογειακού κλίματος. Στη χλωρίδα της μετέχουν μεσογειακά, μεσοευρωπαϊκά και ιρανοκασπιακά (ποντιακά) στοιχεία. Το γεωμορφολογικό ανάγλυφο είναι επίσης πολυσχιδές. Το 70% της χώρας είναι ορεινό. Το γεωλογικό και πετρολογικό υπόθεμα είναι πολύμορφο και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλότητα.

Η ποικιλία των διαμορφούμενων βιοκλιμάτων, σε συνδυασμό με τους παραπάνω παράγοντες, αντικατοπτρίζεται στην ποικιλία και στο μωσαϊκό της βλάστησης, καθώς και στο μεγάλο αριθμό ειδών φυτών και ζώων. Στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί πάνω από 6.000 είδη φυτών. Στην Ευρώπη, μόνο η Ιβηρική χερσόνησος έχει να παρουσιάσει μεγαλύτερο αριθμό ειδών. Η ποικιλία της βλάστησης, της χλωρίδας και της πανίδας αντικατοπτρίζεται επίσης στη μεγάλη ποικιλία των εμφανιζόμενων οικοσυστημάτων, από τους ημερημικούς του φοινικόδασους του ΒΑΪ στην Κρήτη μέχρι των ψυχρόβιων δασών της σημύδας, της δασικής πέυκης και της ερυθρελάτης. Η ποικιλότητα αυτή των οικοσυστημάτων εμφανίζεται ακόμη και σε μια μικρή σχετικά επιφάνεια. Σε απόσταση 150 Km από την Καβάλα ως την κεντρική Ροδόπη, διασχίζει κανείς όλα τα οικοσυστήματα της Μεσογειακής, Μεσοευρωπαϊκής και Βόρειας (σκανδιναβικής) ζώνης βλάστησης.

Μεγάλο ρόλο στη βιοποικιλότητα και κυρίως στην εμφάνιση σημαντικού αριθμού ειδών φυτών και ζώων της Μεσογειακής λεκάνης, στην οποία ανήκει και η Ελλάδα, έπαιξαν και οι μεταβολές του κλίματος του πλανήτη και ιδίως η περίοδος

⁽¹⁾ Η οδηγία των οικοτόπων 92/43/ΕΟΚ και το δίκτυο NATURA2000, Γενική διεύθυνση περιβάλλοντος, ΑΘΗΝΑ 1998

των παγετώνων και η μετά από αυτήν. Η διάταξη των ορέων της Βαλκανικής Χερσονήσου (Δειναρικές Άλπεις) αλλά και των ορέων της Ελλάδας από Βορρά προς Νότο επέτρεψε τη μετανάστευση πολλών ειδών νοτιότερα, με αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της χλωρίδας και της πανίδας της περιοχής και την εμφάνιση πολλών υβριδίων, ιδιαίτερα στα δασικά δέντρα (ελάτη, οξυά κλπ). Οι διάυλοι αυτοί επικοινωνίας διατηρούνται μέχρι και σήμερα, με αποτέλεσμα την ύπαρξη σημαντικού αριθμού, καθαρά μεσοευρωπαϊκών ειδών, στην Ελλάδα.

Μεγάλη είναι επίσης η ποικιλία των αζωνικών υγροτοπικών οικοσυστημάτων (παράκτιων, λιμνοθαλασσών, λιμνών, ελών, ποταμών, δελταϊκών σχηματισμών, τεχνητών λιμνών, αλυκών κ.λπ.). Τα οικοσυστήματα αυτά επηρεάζονται κυρίως από τα υδρολογικά γνωρίσματά τους και λιγότερο από το κλίμα, γι' αυτό και κατατάσσονται στα λεγόμενα αζωνικά.

Χαρακτηριστικό τόσο των χερσαίων όσο και των υγροτοπικών-αζωνικών οικοσυστημάτων είναι ότι παρά τις έντονες ανθρώπινες επιδράσεις - οι υγρότοποι έχουν καταστραφεί κατά τα 3/4, το ποσοστό δάσωσης ανέρχεται μόλις σε 25% και είναι από τα χαμηλότερα της Ευρωπαϊκής Μεσογείου - διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τη φυσικότητα τους, δηλαδή στοιχεία της αρχέγονης σύνθεσής τους. Σε καμιά άλλη μεσογειακή χώρα και πολύ περισσότερο σε καμιά άλλη ευρωπαϊκή χώρα δεν έχει διατηρηθεί μια τόσο μεγάλη βιοποικιλότητα η οποία να βρίσκεται τόσο κοντά στις φυσικές συνθήκες. Ακόμη και τα υποβαθμισμένα δάση και οι υποβαθμισμένοι θαμνότοποι και τα φρύγανα, διατηρούν, τουλάχιστον ποιοτικά, τη φυσική τους σύνθεση. Δυστυχώς, ο πλούτος αυτός της εθνικής και πολιτιστικής κληρονομιάς δεν έχει ερευνηθεί, αποτιμηθεί και απογραφεί μέχρι σήμερα επαρκώς. Υπάρχουν ασφαλώς πολλές μελέτες, οι οποίες όμως είναι λίγο πολύ σκόρπιες και χωρίς συνοχή. Απαιτείται μια καταγραφή των όσων έχουν γίνει μέχρι σήμερα και ένας προγραμματισμός των ενεργειών για το μέλλον ώστε να αποκτηθούν όλες εκείνες οι απαραίτητες πληροφορίες οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση για την ορθολογική διαχείριση και προστασία των σπάνιων και μοναδικών βιοτόπων της Ελλάδας.

Όλα αυτά και κυρίως ο ορατός κίνδυνος εξαφάνισης πολλών ειδών και αλλοίωσης της σύνθεσης και υποβάθμισης πολλών οικοτόπων, με αποτέλεσμα τη μείωση της βιοποικιλότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, οδήγησαν στη διακήρυξη της διάσκεψης του Ρίο το 1992 και στην έκδοση της Οδηγίας 92/43 από μέρους της επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σκοπός της έκδοσης της Οδηγίας αυτής είναι τόσο η διατήρηση της βιοποικιλότητας στις χώρες μέλη, μέσω της προστασίας ορισμένων φυσικών τύπων οικοτόπων (habitats) κοινοτικού ενδιαφέροντος, όσο και ορισμένων ειδών φυτών και ζώων, επίσης κοινοτικού ενδιαφέροντος. Οι τύποι φυσικών οικοτόπων και τα είδη φυτών και ζώων αναφέρονται στα Παραρτήματα I και

II της Οδηγίας. Βασικό όργανο για την επίτευξη αυτού του σκοπού αποτελεί η δημιουργία ενός δικτύου προστατευμένων περιοχών (sites) γνωστού ως "ΦΥΣΗ 2000" (Natura 2000). Το δίκτυο αυτό, το οποίο θα τεθεί κάτω από ένα καθεστώς ειδικής διαχείρισης που θα καθορίσει κάθε χώρα μέλος λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητές της, θα αποτελέσει στο μέλλον τη σπονδυλική στήλη όχι μόνο για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας αλλά και της γενικότερης προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.

Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την απογραφή και εκτίμηση της βιοποικιλότητας, έχει ξεκινήσει, τον Ιούνιο του 1994 στην Ελλάδα, η εφαρμογή της παραπάνω Οδηγίας, με την υλοποίηση του έργου με τίτλο "Καταγραφή, Αναγνώριση, Εκτίμηση και Χαρτογράφηση των Τύπων Οικοτόπων και των Ειδών Χλωρίδας και Πανίδας της Ελλάδας (Οδηγία 92/43/ΕΟΚ)". Η δημιουργία του δικτύου "ΦΥΣΗ 2000", που αποτελεί και υποχρέωση της Ελλάδας, θα συμβάλει στην καλύτερη και αποτελεσματικότερη προστασία των απειλούμενων ειδών και των ενδιαιτημάτων τους, εξασφαλίζοντας την αποκατάσταση και διατήρησή τους σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο.

Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαπιστώθηκε ότι η γενική κατάσταση διατήρησης ενός συγκεκριμένου αριθμού οικοτόπων και ειδών, των λεγόμενων κοινοτικού ενδιαφέροντος, επιδεινώνεται προοδευτικά με κίνδυνο να οδηγήσει σε μία μη αναστρέψιμη απώλεια για τη βιοποικιλότητα. Για να προλάβουμε αυτό τον κίνδυνο, η οδηγία προβλέπει την ίδρυση ενός οικολογικού συνεκτικού δικτύου, διασφαλίζοντας τους χώρους που εμφανίζονται αυτοί οι τύποι οικοτόπων και αυτά τα απειλούμενα είδη. Αυτό είναι το δίκτυο "NATURA 2000".

Η Οδηγία των Οικοτόπων, με αριθμό 92/43, υιοθετήθηκε από το Συμβούλιο με ομόφωνη απόφαση το 1992.

1.1 Α' φάση διαδικασίας⁽²⁾

Στην πρώτη φάση από το 1992 έως το 1995, τα κράτη-μέλη όφειλαν:

- Να απογράψουν τους οικοτόπους και τα είδη που εμφανίζονται στα Παραρτήματα I και II της Οδηγίας στην επικράτειά τους.
- Να προτείνουν, βάσει επιστημονικής απογραφής, κατάλογο τόπων (περιοχών) όπου απαντώνται οι ανωτέρω τύποι φυσικών οικοτόπων και οικοτόπων ειδών (National List of sites). Σε κάθε τόπο υποδεικνύονται οι συγκεκριμένοι υπάρχοντες τύποι οικοτόπων με την έκταση που καταλαμβάνουν εντός αυτού και τα

⁽²⁾ Πρόγραμμα ΦΥΣΗ 2000, Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Περιβάλλον», 2000–2006, εκδόσεις Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε., Αθήνα 2004

συγκεκριμένα είδη φυτών και ζώων των παραρτημάτων με τα πληθυσμιακά δεδομένα τους.

- Να αξιολογήσουν σε εθνικό επίπεδο τους ανωτέρω τόπους βάσει των κριτηρίων του Παραρτήματος III της Οδηγίας, ως προς τη σχετική σημασία τους για κάθε τύπο οικοτόπου και κάθε είδος των Παραρτημάτων I και II.

1.1.2 Β' φάση διαδικασίας⁽³⁾

Η δεύτερη φάση, η οποία πρέπει να τελειώσει μέχρι το 1998, έχει ως αντικείμενο τη δημιουργία, με συμφωνία μεταξύ των κρατών-μελών και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ενός Καταλόγου Τόπων Κοινοτικής Σημασίας (List of Sites of Community Importance). Ο κατάλογος αυτός καταρτίζεται από την Επιτροπή, μετά από αξιολόγηση της κοινοτικής σημασίας τόπων (περιοχών) που περιλαμβάνονται στους εθνικούς καταλόγους, σύμφωνα με τα κριτήρια του Παραρτήματος III της Οδηγίας, ως εξής:

- όλοι οι τόποι (περιοχές) των εθνικών καταλόγων, οι οποίες περιέχουν τύπους οικοτόπων και είδη προτεραιότητας, που κατ' αρχήν αξιολογούνται ως Τόποι Κοινοτικής Σημασίας, μέχρι τον τυχόν οριστικό χαρακτηρισμό τους,

- οι τόποι που δεν περιλαμβάνουν τύπους οικοτόπων και είδη προτεραιότητας εξετάζονται με τα υπόλοιπα κριτήρια.

Επισημαίνεται ότι σύμφωνα με το άρθρο 5 της Οδηγίας, όταν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπιστώνει ότι ένας τόπος στον οποίο υπάρχει τύπος οικοτόπου ή είδος προτεραιότητας δεν έχει περιληφθεί στον αντίστοιχο εθνικό κατάλογο, ενώ φαίνεται απαραίτητη η διατήρησή του, κινείται ιδιαίτερη διαδικασία ένταξής του.

Επίσης, αν οι τόποι με τύπους οικοτόπων και είδη προτεραιότητας αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 5% του εθνικού εδάφους τους, τα κράτη-μέλη μπορούν, σε συμφωνία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, να ζητήσουν

ελαστικότερη εφαρμογή των κριτηρίων σε αυτή τη φάση.

⁽³⁾, ⁽⁴⁾ Πρόγραμμα ΦΥΣΗ 2000, Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Περιβάλλον», 2000–2006, εκδόσεις Υ.Π.Ε.ΧΩ.ΔΕ., Αθήνα 2004

1.1.3 Γ' φάση διαδικασίας⁽⁵⁾

Κατά τη διάρκεια της Γ' φάσης, και μέχρι τον Ιούλιο του 2004, τα κράτη-μέλη ορίζουν επίσημα τους Τόπους Κοινοτικής Σημασίας ως Ειδικές Ζώνες Διατήρησης (Special Areas of Conservation) και καθορίζουν τις δράσεις προτεραιότητας για τη διατήρηση ή και αποκατάσταση των τύπων οικοτόπων και των ειδών των παραρτημάτων της Οδηγίας που υπάρχουν σ' αυτές, σε συνάρτηση με τους κινδύνους που αυτά αντιμετωπίζουν.

Τα στοιχεία που υπήρχαν στην Ελλάδα, πριν από την υλοποίηση του προγράμματος "*Καταγραφής και αξιολόγησης των τύπων οικοτόπων και των ειδών των Παραρτημάτων της Οδηγίας*" (1995) ήταν:

- Η απογραφή ευαίσθητων οικοσυστημάτων του Προγράμματος Ταχείας Αναγνώρισης της χώρας (ΥΧΟΠ 1984-85).
- Τα προγράμματα οικολογικής αναγνώρισης του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς (1983-85).
- Τα προγράμματα προστασίας Υγροτόπων Ραμσάρ, Θαλάσσιου Πάρκου Βορείων Σποράδων, Κόλπου Λαγανά Ζακύνθου και Δάσους Δαδιάς (1984-1995).
- Το πρόγραμμα CORINE - Βιότοποι της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (1984-1990).
- Η απογραφή ελληνικών υγροτόπων του Μουσείου Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας - Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων Υγροτόπων (1994).
- Η απογραφή σημαντικών περιοχών για τα πουλιά, Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία, BirdLife Int. (1995).
- Διδακτορικές διατριβές, εργασίες και προγράμματα των Α.Ε.Ι και των Ερευνητικών Ιδρυμάτων της Χώρας.

Παρά το γεγονός ότι τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν σημαντική πρόοδο στην επιστημονική γνώση, στο σύνολό της η φιλοσοφία της Οδηγίας των Οικοτόπων διαφέρει εκείνης των εθνικών δρυμών, της Συνθήκης Ραμσάρ και του Προγράμματος CORINE - Βιότοποι. Έτσι, τα διαθέσιμα στοιχεία ήταν σε μεγάλο βαθμό ανεπαρκή και το σημαντικότερο, η ταξινόμηση των τύπων οικοτόπων, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η επεξεργασία της Οδηγίας των Οικοτόπων, δεν είχε πραγματοποιηθεί όταν εξελίσσονταν τα παραπάνω προγράμματα. Επίσης δεν ήταν τότε γνωστά τα είδη φυτών και ζώων κοινοτικού ενδιαφέροντος για τα οποία αιτούνται οι σχετικές πληροφορίες.

Στην Α' φάση, από το 1992 έως το 1995, τα κράτη-μέλη ώφειλαν να απογράψουν τους εν λόγω οικοτόπους και τα είδη που εμφανίζονται στα

⁽⁵⁾ Η οδηγία των οικοτόπων 92/43/ΕΟΚ και το δίκτυο NATURA2000, Γενική διεύθυνση περιβάλλοντος, ΑΘΗΝΑ 1998

Παραρτήματα I και II της Οδηγίας στην επικράτειά τους. Ενώ είχε ήδη παρέλθει σημαντικός χρόνος από την έναρξη ισχύος της Οδηγίας (1992) και στα περισσότερα κράτη- μέλη είχαν πραγματοποιηθεί οι απαιτούμενες απογραφές, στην Ελλάδα μέχρι το τέλος του 1993 δεν είχε δρομολογηθεί οχτική ενέργεια.

Για να αντιμετωπισθούν οι άμεσες εθνικές υποχρεώσεις μας από την Οδηγία των Οικοτόπων (Α' φάση διαδικασίας), εγκρίθηκε από τις αρμόδιες Επιτροπές της Κοινότητας το 1994 και ανατέθηκε στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας (Συμβόλαιο B4-3200/94/756) το πρόγραμμα με τίτλο "Καταγραφή, αναγνώριση, χαρτογράφηση και εκτίμηση των τύπων οικοτόπων και των ειδών χλωρίδας και πανίδας των Παραρτημάτων I και II της Οδηγίας".

Η εκτέλεσή του έγινε στο διάστημα από 1/6/94 μέχρι 31/3/96 και την ανέλαβε το Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Υγροτόπων, σε συνεργασία με τα Τμήματα Βιολογίας των Πανεπιστημίων Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πάτρας. Τα Υπουργεία ΠΕΧΩΔΕ και Γεωργίας συγχρηματοδότησαν το 25% του προγράμματος και παρακολούθησαν την εξέλιξή του.

Συνολικά αναγνωρίστηκαν 110 τύποι οικοτόπων του Παραρτήματος I, 39 είδη φυτών και 76 είδη ζώων του Παραρτήματος II της Οδηγίας, που υπάρχουν στην Ελλάδα. Με βάση την κατανομή και ύπαρξη των ανωτέρω τύπων οικοτόπων και των ειδών, καταγράφηκαν 296 τόποι (περιοχές) που περιέχουν αντίστοιχους τύπους οικοτόπων και είδη, που αξιολογήθηκαν σύμφωνα με τα κριτήρια του Παραρτήματος III, εκτιμώμενης συνολικής έκτασης περίπου 30.000.000 στρεμμάτων. Στην έκταση αυτή περιέχονται και μεγάλες θαλάσσιες εκτάσεις και πάρκα καθώς και εσωτερικά ύδατα. Το χερσαίο τμήμα, συμπεριλαμβανομένων και των εσωτερικών υδάτων εκτιμάται σε ποσοστό 18,2% περίπου της συνολικής έκτασης της χώρας.

Τα όρια κάθε προτεινόμενου τόπου (περιοχής) προσδιορίστηκαν και οχεδιάστηκαν έτσι ώστε να περιλαμβάνονται οι τύποι οικοτόπων και τα είδη ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος καθώς και μία ευρύτερη περιοχή αυτών, στις περιπτώσεις που εκτιμήθηκε ως κατ' αρχήν απαραίτητη για τη διασφάλιση της διατήρησής τους.

Η καταγραφή των οικοτόπων και των ειδών έγινε σε τρεις (3) γεωγραφικές ενότητες: Βόρεια Ελλάδα, Κεντρική Ελλάδα και νησιά του Αιγαίου, Δυτική Ελλάδα και Πελοπόννησος, με αποτέλεσμα να καταγραφούν 296 τόποι (περιοχές). Η αξιολόγηση των παραπάνω τόπων σύμφωνα με τα κριτήρια του Παραρτήματος III, οδήγησε στη διαμόρφωση των τριών κατηγοριών του καταλόγου (Α, Β, και Γ).

Οι τόποι (περιοχές) που ανήκουν στις κατηγορίες Α και Β χαρακτηρίζονται ως άμεσης προτεραιότητας ως προς τη διατήρηση των οικολογικών χαρακτηριστικών τους, σε σχέση με αυτούς της κατηγορίας Γ.

Η κατηγορία Α περιλαμβάνει τόπους (περιοχές) υψηλής αξίας σε ότι αφορά τη βιοποικιλότητα, με μοναδική παρουσία στην Ελλάδα τύπων οικοτόπων ή και ειδών της Οδηγίας, με παρουσία τύπων οικοτόπων και ειδών προτεραιότητας της Οδηγίας και με υψηλό αριθμό άλλων σημαντικών ειδών για την Ελλάδα.

- Η κατηγορία Β περιλαμβάνει τόπους (περιοχές) που εμφανίζουν σημαντική βιολογική ποικιλότητα, ενώ δεν περιλαμβάνουν μοναδική παρουσία στην Ελλάδα τύπων οικοτόπων ή και ειδών της Οδηγίας. Επιπλέον οι τύποι οικοτόπων και τα είδη προτεραιότητας αντιπροσωπεύονται σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τις περιοχές της κατηγορίας Α.
- Η κατηγορία Γ περιλαμβάνει περιοχές που θεωρούνται σημαντικές και για τις οποίες δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να τεκμηριώνουν την προτεραιότητά τους ως προς την ένταξή τους στο δίκτυο.

Ο κατάλογος αυτός είναι ο "επιστημονικός κατάλογος", που ως αποτέλεσμα του προγράμματος κοινοποιήθηκε, ως οφειλόταν, στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή με τη λήξη του προγράμματος το Μάρτιο του 1996. Ο "επιστημονικός κατάλογος" αποτελεί κυρίως μία επιστημονική βάση αναφοράς του εθνικού καταλόγου για τις εθνικές αρχές αλλά και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά την επιλογή των Τόπων Κοινοτικής Σημασίας καθώς και σε περίπτωση που η τελευταία επιθυμεί να ενεργοποιήσει τη διαδικασία του άρθρου 5 της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ. Βάσει του άρθρου αυτού η Ευρωπαϊκή Επιτροπή όταν διαπιστώνει ότι ένας τόπος στον οποίο υπάρχει τύπος οικοτόπου ή είδος προτεραιότητας δεν έχει περιληφθεί στον αντίστοιχο εθνικό κατάλογο, ενώ φαίνεται απαραίτητη η διατήρησή του, δύναται να κινήσει ιδιαίτερη διαδικασία ένταξής του.

Η διαμόρφωση και υποβολή της πρότασης έγινε τμηματικά (Ιούλιος 1996, Απρίλιος 1997) και βασίστηκε στις εξής ενέργειες της διοίκησης:

- κοινοποίηση των αποτελεσμάτων του προγράμματος (επιστημονικός κατάλογος) στις αρμόδιες Υπηρεσίες των Υπουργείων Γεωργίας, Ανάπτυξης (πρώην ΥΒΕΤ) , Εμπορικής Ναυτιλίας, Άμυνας, Εξωτερικών καθώς και στη Γενική Γραμματεία Δημοσίων Έργων,
- επεξεργασία των πληροφοριών, στοιχείων, απόψεων που κοινοποιήθηκαν από τους ανωτέρω φορείς μαζί με τα στοιχεία της Διεύθυνσης Χωροταξίας από κοινή ομάδα εργασίας ΥΠΕΧΩΔΕ - Υπ. ΓΕ, λόγω συναρμοδιότητας επί της Οδηγίας.

Η ομάδα εργασίας εξέτασε τα παραπάνω στοιχεία για τις περιοχές του επιστημονικού καταλόγου και κατέληξε στη διαμόρφωση του εθνικού καταλόγου. Οι τόποι (περιοχές) που προτάθηκαν στον εθνικό κατάλογο περιλαμβάνουν κατά προτεραιότητα τόπους που έχουν ήδη καθεστώς προστασίας βάσει της εθνικής

νομοθεσίας (εθνικοί δρυμοί, αισθητικά δάση, μνημεία της φύσης, καταφύγια θηραμάτων, τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ζώνες οικιστικού ελέγχου) και διεθνών συμβάσεων (Σύμβαση Ραμσάρ).

Επίσης προτείνονται τόποι που έχουν γίνει αντικείμενο μελετών αξιολόγησης (Ειδικές Χωροταξικές και Περιβαλλοντικές Μελέτες) και τόποι που περιλαμβάνονται σε ήδη χρηματοδοτούμενα προγράμματα. Τέλος εντάχθηκαν στον εθνικό κατάλογο, υγρά τοπία, δασικές εκτάσεις, παράκτια, νησιωτικά και ορεινά οικοσυστήματα που εμφανίζουν αξιολογικά οικολογικά χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες.

Συνολικά η πρόταση περιλαμβάνει 264 τόπους (περιοχές), από τις οποίες 52 έχουν δηλωθεί ως "Ζώνες (Περιοχές) Ειδικής Προστασίας" της ορνιθοπανίδας σύμφωνα με την Οδηγία 79/409/ΕΟΚ. Για κάθε τόπο (περιοχή), που εντοπίζεται σε τοπογραφικό χάρτη κλίμακας 1:100.000, έχει κοινοποιηθεί και το Πληροφοριακό Δελτίο με τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με τους τύπους οικοτόπων και τα είδη κοινοτικού ενδιαφέροντος που εμφανίζονται σε αυτόν (έκταση, πληθυσμοί, κάλυψη γης, απειλές, αξιολόγηση κ.λ.π.).

Από τα στοιχεία των Πληροφοριακών Δελτίων και δεδομένου ότι δεν υπάρχει λεπτομερής απεικόνιση της εξάπλωσης των τύπων οικοτόπων καθώς και λεπτομερείς απογραφές των ειδών, προκύπτει η ακόλουθη γενική εικόνα:

- Η συνολική έκταση που καταλαμβάνουν οι ανωτέρω τόποι (περιοχές) είναι περίπου 27.500.000 στρέμματα, συμπεριλαμβανομένων των θαλάσσιων υδάτων, της ξηράς και των εσωτερικών υδάτων. Το ποσοστό της ξηράς και των εσωτερικών υδάτων εκτιμάται ότι αντιστοιχεί περίπου στο 16,5% της έκτασης της χώρας (στοιχεία του βαρόμετρου "NATURA" της Ε.Ε.).
- 196 τόποι (περιοχές) του εθνικού καταλόγου έκτασης περίπου 25.000.000 στρεμμάτων περιέχουν τύπους οικοτόπων και είδη προτεραιότητας. Η έκταση που καταλαμβάνουν οι τόποι αυτοί αντιστοιχεί στο 11,9% της επικράτειας.
- 31 τόποι (περιοχές) περιλαμβάνουν είδη φυτών και ζώων της Οδηγίας με μοναδική παρουσία στην Ελλάδα.

Τα μέτρα διατήρησης εντός των τόπων (περιοχών) λαμβάνονται σε επόμενο στάδιο και η υποχρέωση άρνησης εκτέλεσης έργων που θα έχουν αρνητικές επιπτώσεις στους τύπους οικοτόπων και τα είδη της Οδηγίας ισχύει από τη στιγμή που καθορίζονται οι τόποι (περιοχές) κοινοτικής σημασίας (Β' φάση διαδικασίας).

Επισημαίνεται όμως ότι, κατά την εφαρμογή των κριτηρίων του Παραρτήματος ΙΙΙ της Οδηγίας στη Β' φάση διαδικασίας όλοι οι τόποι (περιοχές) των εθνικών καταλόγων, οι οποίοι περιέχουν τύπους οικοτόπων και είδη προτεραιότητας, κατ' αρχήν αξιολογούνται ως Τόποι Κοινοτικής Σημασίας, μέχρι τον τυχόν οριστικό χαρακτηρισμό τους.

Από τα παραπάνω τεκμαίρεται ότι αφενός για τους τόπους (περιοχές) του εθνικού καταλόγου δεν ισχύουν ιδιαίτερες υποχρεώσεις μέχρι την έναρξη της Β' φάσης και αφετέρου ότι οι τύποι οικοτόπων και τα είδη προτεραιότητας που απαντώνται σε τόπους (περιοχές) των εθνικών καταλόγων θεωρούνται προστατευόμενα και πριν τη Β' φάση και η διατήρησή τους θα πρέπει να διασφαλίζεται σε κάθε περίπτωση μέσω των προβλεπόμενων έργων και δραστηριοτήτων που προγραμματίζονται μέσα σε αυτούς τους τόπους.

Στον εθνικό κατάλογο, για τους περισσότερους τόπους χρησιμοποιήθηκαν τα υπάρχοντα όρια του "επιστημονικού καταλόγου" και σε λίγες περιπτώσεις έγιναν τροποποιήσεις για να αποφευχθούν σημαντικές συγκρούσεις με υφιστάμενες εντατικές χρήσεις.

Λόγω της μεγάλης βιολογικής ποικιλότητας και του αναγλύφου της χώρας μας, η οριοθέτηση των περισσότερων τόπων (περιοχών) περιλαμβάνει εκτάσεις όπου ενδημούν σπάνια και απειλούμενα είδη και φυσικοί οικότοποι που αποτελούν μωσαϊκό με την ταυτόχρονη παρουσία οικισμών, υποδομών και παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Προκειμένου να τονισθεί η ιδιαιτερότητα αυτή, που άλλωστε αποτελεί και μεσογειακή ιδιαιτερότητα, κατά την κοινοποίηση του καταλόγου στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μνημονεύτηκε η ύπαρξη υποδομών και δραστηριοτήτων και η έλλειψη λεπτομερέστερων στοιχείων για την οριοθέτηση των τόπων και διατηρήθηκε μία επιφύλαξη σε ότι αφορά τα διαβιβαζόμενα όρια.

Συνεπώς, τα όρια των τόπων (περιοχών), και μάλιστα αυτά του "επιστημονικού καταλόγου", θα πρέπει κατά κανόνα να λαμβάνονται ως όρια του διαχειριστικού σχεδίου, το οποίο θα εξειδικεύει τις απαραίτητες ζώνες ή πυρήνες και τα κατάλληλα μέτρα, σύμφωνα με τις οικολογικές απαιτήσεις των τύπων οικοτόπων και των ειδών της Οδηγίας.

Σύμφωνα με την Οδηγία, τα αναγκαία μέτρα διατήρησης για τους τύπους οικοτόπων του Παραρτήματος Ι και τα είδη του Παραρτήματος ΙΙ λαμβάνονται εντός των τόπων (περιοχών) που θα οριστούν από τα κράτη-μέλη ως Ζώνες Ειδικής Διατήρησης στη Γ' φάση της διαδικασίας που προβλέπει η Οδηγία.

Όμως, η κύρια πρόβλεψη της Οδηγίας που έχει γενική ισχύ, είναι ότι το κράτος εξετάζει τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις κάθε προτεινόμενης δραστηριότητας και έργου, που ενδέχεται να επηρεάζει αρνητικά την κατάσταση διατήρησης των τύπων οικοτόπων και των ειδών της Οδηγίας εντός των ζωνών που θα οριστούν ως Ζώνες Ειδικής Διατήρησης.

Η πρόβλεψη αυτή έχει ισχύ για όλους τους τόπους (περιοχές) από τη στιγμή που αυτοί έχουν επιλεγεί ως Τύποι Κοινοτικής Σημασίας στη φάση Β', με σκοπό να

αποφευχθεί η υποβάθμιση των τύπων οικοτόπων και των ειδών της Οδηγίας που περιέχονται μέσα σ' αυτές.

⁽⁶⁾Το δίκτυο NATURA 2000 περιλαμβάνει τις Ζώνες Ειδικής Προστασίας της Ορνιθοπανίδας (Special Protection Areas) και τις Σημαντικές Περιοχές για τα Πουλιά (Important Bird Areas). Οι Ζώνες (περιοχές) Ειδικής Προστασίας που έχουν κοινοποιηθεί από την Ελλάδα βάσει της Οδηγίας 79/409/ΕΟΚ είναι μέχρι στιγμής 52 και εντάχθηκαν αυτόματα βάσει της Οδηγίας των Οικοτόπων στο δίκτυο NATURA 2000.

Όμως οι Σημαντικές Περιοχές για τα Πουλιά στην Ελλάδα βάσει των στοιχείων της Ελληνικής Ορνιθολογικής Εταιρείας και του BirdLife Int. εκτιμώνται σε 113 και η ελλειπής κοινοποίησή τους από την Ελλάδα ως Ζώνες (περιοχές) Ειδικής Προστασίας (SPA) έχει οδηγήσει τη χώρα στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο.

Ήδη στους τόπους (περιοχές) του εθνικού καταλόγου, περιλαμβάνονται αρκετές από τις Σημαντικές Περιοχές για τα Πουλιά και θα πρέπει σύντομα να αξιολογηθούν προκειμένου να κοινοποιηθούν ορισμένα τμήματά τους ή το σύνολό τους και ως Ζώνες (Περιοχές) Ειδικής Προστασίας (SPA). Η αρμοδιότητα για την εφαρμογή της Οδηγίας 79/409/ΕΟΚ ανήκει στο Υπουργείο Γεωργίας.

Το επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι τι συγκεκριμένα ορίζει η Οδηγία των Οικοτόπων; Η Οδηγία καθορίζει ότι το κράτος επιφορτίζεται με τη διατήρηση των τύπων οικοτόπων και των ειδών της Οδηγίας στην επιθυμητή κατάσταση διατήρησης. Για να επιτευχθεί αυτό, ταυτόχρονα με τον ορισμό των Ζωνών Ειδικής Διατήρησης λαμβάνονται τα αναγκαία μέτρα, που είτε αποτελούν ειδικά σχέδια διαχείρισης για κάθε τόπο (περιοχή) είτε μέτρα ενσωματωμένα σε άλλα σχέδια διευθέτησης (π.χ. χρήσεις γης). Επίσης λαμβάνονται και τα αναγκαία κανονιστικά, διοικητικά ή άλλα μέτρα για την προστασία των ανωτέρω τύπων οικοτόπων και ειδών. Δεν υπάρχει προκαθορισμένος "τρόπος προστασίας" από την Οδηγία και κατά την εναρμόνισή της από κάθε κράτος-μέλος ορίζονται τα μέσα και οι διαδικασίες που θα χρησιμοποιηθούν για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων.

1.2 Οι στόχοι του NATURA 2000

Στις περιοχές του δικτύου NATURA 2000 κύριος στόχος είναι να διαφυλαχθούν οι οικότοποι και τα είδη προτεραιότητας της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ αλλά και να διασφαλιστεί η διατήρηση και αποκατάσταση όλων των τύπων οικοτόπων και

⁽⁶⁾ Η οδηγία των οικοτόπων 92/43/ΕΟΚ και το δίκτυο NATURA2000, Γενική διεύθυνση περιβάλλοντος, ΑΘΗΝΑ 1998

οικοτόπων των ειδών της Οδηγίας στη φυσική τους περιοχή, θέτοντας όρους και περιορισμούς στην ενάσκηση των δραστηριοτήτων.

Οι περιοχές του δικτύου NATURA 2000, όπως έχουν οριοθετηθεί σήμερα από τους υπεύθυνους του προγράμματος LIFE '95 (ΕΚΒΥ-Πανεπιστήμια της χώρας) δεν αποτελούν περιοχές απόλυτης προστασίας δεδομένου ότι δεν υπάρχει λεπτομερής αναγνώριση των εκτάσεων που καταλαμβάνουν οι τύποι οικοτόπων και είδη προτεραιότητας της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ.

Μέχρι την ολοκλήρωση του έργου με τίτλο "Αναγνώριση και περιγραφή των τύπων οικοτόπων σε περιοχές ενδιαφέροντος για τη διατήρηση της φύσης" στις περιοχές των οποίων ελέγχεται η καταλληλότητα για ένταξή τους στο δίκτυο NATURA 2000, θα πρέπει γενικά να αποφεύγονται τα έργα και οι δραστηριότητες που αναμένεται να επιφέρουν δραστικές μεταβολές στην φυσικότητα των τόπων (περιοχών). Στο πλαίσιο των διαδικασιών χωροθέτησης νέων έργων και δραστηριοτήτων καθώς και της έγκρισης περιβαλλοντικών όρων με βάση την ΚΥΑ 69269/5387/1990 (ΦΕΚ 678Β/90) θα πρέπει να διασφαλίζεται η ακεραιότητα των τύπων οικοτόπων προτεραιότητας της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ.

Για την προέγκριση χωροθέτησης και έγκριση περιβαλλοντικών όρων όλων των έργων στις περιοχές του δικτύου θα πρέπει να απαιτούνται λεπτομερή στοιχεία καθώς και γνωμοδότηση των αρμοδίων για τη διατήρηση και διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος κεντρικών υπηρεσιών ΥΠΕΧΩΔΕ και Υπ. Γεωργίας.

Σε περίπτωση που δεν υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις και παρά το γεγονός ότι η προτεινόμενη δραστηριότητα - έργο έχει αρνητικές επιπτώσεις, εφόσον υπάρχουν επιτακτικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών και οικονομικών, το κράτος είναι δυνατόν, βάσει της Οδηγίας να ζητήσει εξαίρεση λαμβάνοντας συγχρόνως κάθε αναγκαίο αντισταθμιστικό μέτρο, ώστε να εξασφαλιστεί η προστασία της συνοχής του δικτύου NATURA 2000 και κοινοποιεί τα μέτρα αυτά στην Επιτροπή.

Επίσης, είναι επιτακτική ανάγκη να ερμηνεύσουμε τα ειδικά σχέδια διαχείρισης, τα σχέδια διευθέτησης και τα δέοντα κανονιστικά, διοικητικά ή συμβατικά μέτρα για την προστασία των ανωτέρω τύπων οικοτόπων και ειδών που προβλέπονται από την Οδηγία.

Δεδομένης της ιδιαιτερότητας κάθε τόπου (περιοχής) που θα οριστεί ως Ζώνη Ειδικής Διατήρησης, απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων είναι η βασική τεκμηρίωση των προστατευτέων αντικειμένων και των οικολογικών απαιτήσεών τους. Η τεκμηρίωση αυτή περιλαμβάνει την αναγνώριση και περιγραφή των τύπων οικοτόπων και της εξάπλωσης των ειδών σε κάθε τόπο καθώς και την

κατάσταση διατήρησής τους. Ακολουθεί η εκτίμηση των προϋποθέσεων διατήρησής τους, με βάση τις οικολογικές απαιτήσεις τους, τις υφιστάμενες σε κάθε τόπο χρήσεις και δραστηριότητες και τον αναπτυξιακό σχεδιασμό της ευρύτερης περιοχής τους. Με τον τρόπο αυτό προσδιορίζονται οι στόχοι διαχείρισής τους και προτείνονται τα κατάλληλα μέτρα και τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν άμεσα, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.

Με βάση μία τέτοια μελέτη τεκμηρίωσης, η οποία μπορεί να είναι θεματική ή μέρος μίας Ειδικής Περιβαλλοντικής Μελέτης σύμφωνα με τον Ν. 1650/86, είναι δυνατόν να ληφθούν μέτρα:

- ένταξης του τόπου στις κατηγορίες προστασίας βάσει του Ν. 1650/86 και λήψης μέτρων για το σύνολο των δραστηριοτήτων,
- διαχείρισης ειδών και διαχείρισης δασών και δασικών εκτάσεων σε συνδιασμό με τον Ν. 1650/86 και τη δασική νομοθεσία,
- καθορισμού χρήσεων γης και δραστηριοτήτων εντός Ζώνης Οικιστικού Ελέγχου βάσει του Ν.2508/97 όπως συμπληρώθηκε με τον Ν.2545/97,
- αλιευτικής διαχείρισης και θαλάσσιας προστασίας βάσει της αλιευτικής νομοθεσίας και των διατάξεων περί λιμένων,
- αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων έργων και δραστηριοτήτων βάσει της ΚΥΑ 69269/5387/90.

Επίσης, με βάση την εκπόνηση ικανού αριθμού των ανωτέρω μελετών τεκμηρίωσης είναι δυνατόν να ληφθούν οριζόντια μέτρα σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο σχετικά με την άσκηση διοίκησης, τον χωροταξικό και περιβαλλοντικό σχεδιασμό, την αγροτική και ενεργειακή πολιτική, την πολιτική τουρισμού και την οικονομική πολιτική στους τόπους του δικτύου NATURA 2000.

Η τελική οριοθέτηση των εσωτερικών ζωνών των τόπων (περιοχών) του προστατευτέου αντικειμένου, εντός των τόπων, πρέπει να εκφράζει τον καλύτερο δυνατό συμβιβασμό, ο οποίος επιτρέπει τη διατήρηση των φυσικών τύπων οικοτόπων και των ενδιαιτημάτων των ειδών κοινοτικού ενδιαφέροντος σε έναν τόπο όπου ασκούνται ανθρώπινες δραστηριότητες λιγότερο ή περισσότερο συμβατές.

Αυτός είναι ο λόγος όπου στις περισσότερες περιπτώσεις είναι χρήσιμη μία εσωτερική ζώνωση επιτρεπόμενων δραστηριοτήτων. Βασιζόμενη στην αναγνώριση των εκτάσεων που καταλαμβάνουν οι τύποι οικοτόπων και τα ενδιαιτήματα των ειδών, η ζώνωση θα επιτρέψει τη διάκριση πυρήνων (των οικοτόπων και των ειδών Κοινοτικής σημασίας) και των ρυθμιστικών ζωνών στο εσωτερικό κάθε τόπου.

Η διαδικασία οριοθέτησης εσωτερικών ζωνών επιτυγχάνεται με διάφορα εργαλεία σημαντικότερα των οποίων είναι οι Ειδικές Περιβαλλοντικές και Χωροταξικές Μελέτες, οι δασικές διαχειριστικές μελέτες και άλλα.

Αυτή η Οδηγία δεν αποτελεί εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη, αντίθετα ο στόχος της είναι η διατήρηση της βιολογικής ποικιλότητας, που αποτελεί με τη σειρά της μία από τις βασικές συνιστώσες της αιφόρου ανάπτυξης. Σύμφωνα με την Οδηγία, κατά τη λήψη των μέτρων στις Ζώνες Ειδικής Διατήρησης, λαμβάνονται υπόψη οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές απαιτήσεις καθώς και οι περιφερειακές και τοπικές ιδιομορφίες. Συνεπώς η φιλοσοφία της Οδηγίας στηρίζεται στην αμφίδρομη αρχή ότι δεν μπορούμε να διαχειριζόμαστε μία περιοχή αν δεν την προστατεύουμε και δεν μπορούμε να προστατεύουμε μία περιοχή εάν δεν τη διαχειριζόμαστε κατάλληλα.

Το δίκτυο NATURA 2000 σε μία χώρα που αποτελεί οικολογικό και πολιτιστικό απόθεμα, όπως η Ελλάδα, αποτελεί την ευκαιρία για τον συγκερασμό και τη σύγκλιση των πολιτικών της αιφόρου ανάπτυξης. Οι άδηλοι πόροι που εμπεριέχονται σε μεγάλο βαθμό στους τόπους του δικτύου, όπως τα υπόγεια νερά, οι ακτές, το τοπίο και η άγρια ζωή αποτελούν μέγιστη συνεισφορά στο μέλλον της χώρας.

Σε ότι αφορά τις χρηματοδοτήσεις, η Οδηγία έχει προβλέψει έναν χρηματοδοτικό μηχανισμό, τον οποίο η χώρα μας προτίθεται να χρησιμοποιήσει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Σύμφωνα με τη διαδικασία που προβλέπει η Οδηγία προβλέπεται να αποσταλεί στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή η εκτίμηση της χώρας σχετικά με τα ποσά που απαιτούνται για την τήρηση των υποχρεώσεων τους στους τόπους (περιοχές) που εμφανίζονται τύποι οικοτόπων και είδη προτεραιότητας.

Παράλληλα η προστασία, διαχείριση, ανάδειξη και λειτουργία των τόπων (περιοχών) του δικτύου αποτελεί βασικό άξονα στη διαμόρφωση των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης. Η αιτούμενη σύγκλιση των επιμέρους ευρωπαϊκών πολιτικών αγροτικής, τουριστικής, ενεργειακής, αλιευτικής ανάπτυξης αποτελεί συγκεκριμένο προσανατολισμό πιστώσεων προς τους τόπους του δικτύου.

Η ερώτηση που προκύπτει τώρα είναι ποια προβλήματα προκύπτουν από την εφαρμογή της Οδηγίας στη διαχείριση των δασών; Στη χώρα μας εφαρμόζεται κατά κανόνα φυσική, οικολογικά συμβατή δασοπονία και δεν αναμένεται ότι θα χρειαστεί κάποια ριζική αλλαγή στη διαχείριση των δασών. Σε ορισμένες περιπτώσεις θα χρειαστεί ενδεχομένως να μπου ορισμένοι περιορισμοί σε μεθόδους συγκομιδής του ξύλου που δεν είναι φιλικές προς το περιβάλλον και να προσδιοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια θέματα που αφορούν διανοίξεις δασικών δρόμων. Επίσης ιδιαίτερη προσοχή θα χρειαστεί στις δασικές επεμβάσεις σε περιοχές που ενδiciτούν απειλούμενα είδη φυτών και ζώων.

Όμως το πρόγραμμα έπρεπε, εκτός από την προστασία της χλωρίδας και της πανίδας, να προστατεύσει και τους τοπικούς πληθυσμούς και να διασφαλίσει τους οικονομικούς πόρους που προέκυπταν από τη διαχείριση της φύσης. Βασική προϋπόθεση βέβαια ήταν να προστατευθεί η ακεραιότητα του δικτύου NATURA, καθώς και ο λόγο υπάρξής του, η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Έτσι οι επιμέρους ενέργειες που έλαβαν χώρα είναι οι εξής:

1.2.1 Γεωργία⁽⁷⁾

Η ένταξη ενός τόπου με γεωργικό χαρακτήρα στο δίκτυο κατά κανόνα οφείλεται στο γεγονός ότι παρά την ανάπτυξη της γεωργίας τα τελευταία χρόνια, οι φυσικοί οικοτόποι και τα είδη έχουν διατηρηθεί τουλάχιστον σε μικρούς τοπικούς θύλακες. Σ' αυτές τις περιοχές θα πρέπει να αποφεύγεται αλλαγή στις μεθόδους καλλιέργειας. Σε άλλες περιοχές, όπως στις γειτονικές των υδροτόπων, μία αλλαγή στο σύστημα της αγροτικής παραγωγής θα αποτελέσει το κύριο μέλημα διαχείρισης προς όφελος της προστασίας. Ιδιαίτερα προβλήματα δημιουργούνται και με την τυχόν εγκατάλειψη ορεινών καλλιεργειών που οδηγούν στην υποβάθμιση της βιολογικής ποικιλότητας. Κατά την εφαρμογή του αγροπεριβαλλοντικού κανονισμού 2078/92/ΕΟΚ, ιδιαίτερη μέριμνα λαμβάνεται για τις περιοχές του δικτύου NATURA 2000.

1.2.2 Τουρισμός

Οι τόποι του δικτύου κατά κανόνα δεν αποτελούν σήμερα τουριστικά αναπτυγμένες περιοχές. Μέσω του ελέγχου νέων δραστηριοτήτων και της εσωτερικής ζώνωσης θα επιχειρηθεί ένας αυστηρός περιορισμός στην υποβάθμιση των φυσικών οικοτόπων και των ειδών και μία συμβατή ανάπτυξη ήπιων δραστηριοτήτων αναψυχής και τουρισμού, έτσι ώστε οι επισκέπτες να μπορούν να απολαμβάνουν το φυσικό περιβάλλον και να ενημερώνονται για την αξία της περιοχής. Το οικολογικό δίκτυο μπορεί και πρέπει να είναι και ένα πολιτιστικό δίκτυο ανώτερης ποιότητας.

1.2.3 Αλιεία και Ιχθυοκαλλιέργεια

Τα θέματα αλιείας αποτελούν αποκλειστικά κοινοτική αρμοδιότητα και ως τέτοια αναμένεται να αποτελέσουν αντικείμενο ενιαίας κοινοτικής πολιτικής. Η εφαρμογή της Οδηγίας αναμένεται να συνδυαστεί με την προστασία των αλιευτικών πόρων της Μεσογείου και την αειφορική χρήση των ειδών. Θέματα της ερασιτεχνικής αλιείας και χρήσης παράνομων μεθόδων παράκτιας αλιείας (πχ δυναμίτες) θα πρέπει να

⁽⁷⁾ Η οδηγία των οικοτόπων 92/43/ΕΟΚ και το δίκτυο NATURA2000, Γενική διεύθυνση περιβάλλοντος, ΑΘΗΝΑ 1998

εξεταστούν με γνώμονα τη διατήρηση των οικοτόπων, αλλά και την εφαρμογή αυστηρής επιτήρησης τωνπαράκτιων τόπων του δικτύου.

Η εγκατάσταση θαλάσσιων μονάδων ιχθυοκαλλιέργειας θα πρέπει συνεχίσει να εξετάζεται σύμφωνα με τα οικολογικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου. Βασικό μέλημα δε, θα αποτελέσει η αποφυγή εγκατάστασής τους σε περιπτώσεις που η λειτουργία τους θα προκαλέσει υποβάθμιση χερσαίων και υποθαλάσσιων τύπων οικοτόπων κοινοτικού ενδιαφέροντος.

1.2.4 Μεταλλευτικές και Εξορυκτικές δραστηριότητες

Οι δραστηριότητες αυτές εξαρτώνται απόλυτα από τους χώρους εμφάνισης του προϊόντος, συνεπώς δεν είναι δυνατόν να προβλεφθούν εκ των προτέρων. Λόγω όμως του ότι επιφέρουν σημαντική αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος, θα πρέπει να αποφεύγεται η έγκρισή τους στις εκτάσεις που καταλαμβάνουν τύποι οικοτόπων και ενδιαίτηματα ειδών της Οδηγίας. Οι υφιστάμενες δραστηριότητες σε κάθε τόπο του δικτύου θα πρέπει να αξιολογούνται ως προς την ανωτέρω βασική προϋπόθεση και αναλόγως να παραμένουν με ή χωρίς επιβολή πρόσθετων όρων ή να απομακρύνονται εντός εύλογου διαστήματος.

1.2.5 Το κυνήγι

Εάν η θήρα είχε θεωρηθεί ως καταρχήν ασυμβίβαστη χρήση με τους σκοπούς του δικτύου, οι σχετικές Οδηγίες (79/409 και 92/43) θα το είχαν απαγορεύσει ρητώς. Βεβαίως σε αρκετές περιπτώσεις η διατάραξη των ειδών προκαλείται και από τη θήρα και για το σκοπό αυτό θα πρέπει να γίνει ειδική εκτίμηση για κάθε τόπο του δικτύου σε ότι αφορά το κυνήγι.

1.3 Ενέργειες που έχουν δρομολογηθεί για την εφαρμογή της οδηγίας

Οι ενέργειες που ήδη έχουν δρομολογηθεί από την διοίκηση για την εφαρμογή της οδηγίας χαρακτηρίζονται επαρκής, για την τωρινή κατάσταση του σχεδίου Natura. Με κοινοτικές συγχρηματοδοτήσεις (π.χ. LIFE-φύση) έχουν εκπονηθεί πιλοτικές μελέτες τεκμηρίωσης για τόπους του εθνικού καταλόγου και εφαρμόζονται προγράμματα προστασίας των ειδών προτεραιότητας, που μεταξύ των άλλων δράσεων περιλαμβάνουν πιλοτικές μελέτες τεκμηρίωσης για ενδιαίτηματα ειδών προτεραιότητας σε αρκετούς τόπους του κοινοτικού καταλόγου.

Τα ανωτέρω Προγράμματα εκτελέστηκαν ή εκτελούνται κύρια από επιστημονικούς και περιβαλλοντικούς φορείς, σε συνεργασία με τα Υπουργεία ΠΕΧΩΔΕ και Γεωργίας, καθώς και με τις αρμόδιες Περιφερειακές και Νομαρχιακές

Υπηρεσίες και αναμένεται να συνεισφέρουν στη δημιουργία και διάχυση της σχετικής τεχνογνωσίας.

Παράλληλα έχει προετοιμαστεί η εκτέλεση του έργου της αναγνώρισης και περιγραφής των τύπων οικοτόπων στους τόπους (περιοχές) του επιστημονικού καταλόγου, που θα αποτελέσει βασικό εργαλείο οριστικοποίησης του σχεδιασμού και της διαχείρισης των τόπων του δικτύου. Το έργο χρηματοδοτείται από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης-Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιβάλλον(ΕΠΠΕΡ).

Παρεμβάσεις για το σχεδιασμό και την εφαρμογή διαχείρισης σε περιοχές του επιστημονικού καταλόγου χρηματοδοτούνται από το ΕΠΠΕΡ και εκτελούνται με συνεργασία του ΥΠΕΧΩΔΕ και της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης.

Τέλος, το Υπουργείο Γεωργίας έχει εντάξει κατά προτεραιότητα τους τόπους του δικτύου στο πρόγραμμα χρηματοδοτήσεων των αγροπεριβαλλοντικών κανονισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι δε ενέργειες που έχουν δρομολογηθεί για την ενημέρωση των φορέων σχετικά με το δίκτυο NATURA 2000 είναι οι εξής:

Ήδη κατά τη διενέργεια του Προγράμματος Καταγραφής (1994-96/ΕΚΒΥ) εκδόθηκαν τρία (3) τεύχη ειδικού ενημερωτικού φυλλαδίου και κοινοποιήθηκαν από τον ανάδοχο σε όλες τις Υπηρεσίες (Κεντρικά Υπουργεία, Περιφέρειες και Νομαρχίες). Διοργανώθηκε επίσης, συνέδριο στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1995 από το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση-Ελλάς.

Κατά το 1995 και '96, με χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής διοργανώθηκαν σεμινάρια σχετικά με την αειφορική ανάπτυξη για τα στελέχη των υπηρεσιών περιβάλλοντος σε όλες της περιφέρειες της χώρας (Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης), όπου παρουσιάστηκε η πρόταση του καταρχήν σχεδιασμού του δικτύου. Κορύφωση της διαδικασίας αυτής αποτέλεσε το σχετικό Συνέδριο της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων στην Ξάνθη, το 1997.

Στοιχεία σχετικά με τις περιοχές του εθνικού καταλόγου (πίνακες-χάρτες) έχουν κοινοποιηθεί στα συναρμόδια Υπουργεία και τις Περιφέρειες και μέσω αυτών στις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις όλης της χώρας.

Ευρύτερο σχέδιο ενημέρωσης και συνεργασίας για την προετοιμασία της διαχείρισης των τόπων (περιοχών) του εθνικού καταλόγου ανά Περιφέρεια έχει σχεδιαστεί και πρόκειται να υλοποιηθεί από το ΥΠΕΧΩΔΕ - Διεύθυνση Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού με την υποστήριξη Συμβούλου (Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων - Υγροτόπων). Σκοπός των υπό διοργάνωση συναντήσεων εργασίας είναι ο προσδιορισμός των ιδιαίτερων στοιχείων κάθε τόπου, σε συνάρτηση με τον αναπτυξιακό σχεδιασμό κάθε Περιφέρειας και η απόκοινού αναζήτηση και ο σχεδιασμός τρόπων παρέμβασης.

Ήδη εκτελούνται προγράμματα με συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (κανονισμός Life-Φύση, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιβάλλον και Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα του Β' ΚΠΣ) σε 100 περίπου από τους 264 τόπους (περιοχές) του εθνικού καταλόγου. Τα προγράμματα αυτά περιλαμβάνουν έρευνες τεκμηρίωσης, Ειδικές Περιβαλλοντικές Μελέτες, προγράμματα και υποδομές ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης, παρεμβάσεις και διευθετήσεις προβλημάτων που προκύπτουν από τις υφιστάμενες δραστηριότητες.

Η Αρκαδία δεν είναι εκτός του προγράμματος Natura, αντίθετα 5 τοποθεσίες έχουν ήδη ενταχθεί. Το όρος Μαίναλον, η λίμνη Τάκα, η λιμνοθάλασσα του Μούστου, η Μονή Ελόνας και η χαράδρα του Λεωνιδίου, το όρος Πάρνονας (περιοχή Μαλεβής) εφαρμόζουν πλήρως την κοινοτική οδηγία. Γεωγραφικά όλα τα παραπάνω ανήκουν στις επαρχίες της Μαντινείας και Κυνουρείας, που αποτελούνται κυρίως από πεδινά τμήματα και βρίσκονται κοντά στην πρωτεύουσα του νομού, την Τρίπολη.

Θεωρώντας ότι αυτές οι περιοχές έχουν καλυφθεί πλήρως από το δίκτυο Natura, κάνω ως σκοπό της εργασίας μου την ανάδειξη του ποικιλόμορφου φυσικού πλούτου και της γόνιμης επέμβασης του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον της άλλης επαρχίας του νομού, της Γορτυνίας. Αλλά ας τα πάρουμε από την αρχή..

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

2. ΑΡΚΑΔΙΑ, ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ⁽⁸⁾

Με έκταση 4.419 τχλμ., η Αρκαδία είναι ο μεγαλύτερος νομός της Πελοποννήσου. Καταλαμβάνοντας το κεντρικό τμήμα της συνορεύει με όλους τους υπόλοιπους νομούς της χερσονήσου και ο συνολικός πληθυσμός της είναι σήμερα 105.000 κάτοικοι, κατά 50.000 μικρότερος απ' ό,τι ήταν στις αρχές του αιώνα (151.000 κατά την απογραφή του 1920).

Το ορεινό ανάγλυφο και η δυσκολία προσπέλασης της πελοποννησιακής ενδοχώρας δεν ευνόησαν τη δημιουργία μεγάλων αστικών κέντρων στην περιοχή. Η μεγαλύτερη πόλη και πρωτεύουσα του νομού, η Τρίπολη, έχει μόλις 22.500 κατοίκους, ενώ ο πληθυσμός των πρωτευουσών των υπόλοιπων επαρχιών της Αρκαδίας είναι πολύ μικρότερος (Μεγαλόπολη 4.700 κάτοικοι, Λεωνίδιο 3.800 και Δημητσάνα 740).

Πριν από τη διάνοιξη του νέου αυτοκινητόδρομου Κορίνθου-Τριπόλεως, που διατρυπά με σήραγγα το βουνό Αρτεμίσιο στα βόρεια της Νεστάνης, η πρόσβαση στην Τρίπολη γινόταν μέσω Άργους-Κιβερίου, από τον φιδογυριστό δρόμο του Αχλαδόκαμπου, που ήταν και ο αρχαίος δρόμος εισόδου στην Αρκαδία. Από την περιοχή αυτή εισέρχεται στην Αρκαδία και η σιδηροδρομική γραμμή, για να διαγράψει διαδρομή 100 περίπου χλμ, περνώντας από την Τρίπολη και τη Μεγαλόπολη, πριν συνεχίσει προς τη Μεσσηνία.

Καθώς το 45% της έκτασης του νομού καταλαμβάνουν οι βοσκότοποι (θαμνώνες και ανοιχτές εκτάσεις), η κτηνοτροφία παραμένει μια ευρύτατα διαδεδομένη δραστηριότητα.

Ακολουθούν η γεωργία, με κύριες καλλιέργειες τα δημητριακά (στάρι και κτηνοτροφικά φυτά) και τακαρποφόρα δέντρα (μηλιές, αχλαδιές, κερασιές, αμυγδαλιές, καρυδιές, καστανιές και ελιές) και η δασική εκμετάλλευση στα μεγάλα δάση του Μαινάλου και του Πάρνωνα. Αξιόλογο πόρο αποτελεί και ο ορυκτός πλούτος με τους λιγνίτες της Μεγαλόπολης και τα μάρμαρα του Πάρνωνα.

Η σημαντικότερη βιομηχανική εγκατάσταση είναι το θερμοηλεκτρικό εργοστάσιο της Μεγαλόπολης, που σημαδεύει και το τοπίο της μεγάλης λεκάνης. Μια ακόμη μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας υπάρχει στο Β.Δ. άκρο του νομού, το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Λάδωνα, ενώ οι περισσότερες βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες είναι συγκεντρωμένες στην περιφέρεια της Τρίπολης. Ωστόσο, τον σπουδαιότερο πόρο της περιοχής αποτελεί ο τουρισμός εξαιτίας των πολλών αρχαιολογικών και ιστορικών τόπων και μνημείων καθώς και των φυσικών τοπίων, που θα δούμε αναλυτικά μέσα από τις περιηγητικές διαδρομές του χάρτη.

Οριοθετημένη από τις κορυφογραμμές βουνών, η Αρκαδία έχει μοναδική πρόσβαση στη θάλασσα από το παράλιο μέτωπο της Κυνουρίας, όπου καταλήγουν οι

⁽⁸⁾ Πολιτιστικός χάρτης Αρκαδίας, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2004

ανατολικές πλαγιές του Πάρνωνα. Την ενδοχώρα διατρέχει ο όγκος του Μαινάλου χωρίζοντας την Αρκαδία σε ανατολική και δυτική. Η ανατολική Αρκαδία, κλεισμένη ανάμεσα στη διαδοχή των βουνών που αποτελούν τα βορειοανατολικά της όρια (Σαΐτάς, Ολίγυρτος, Λύρκειο, Αρτεμίσιο, Κτενιάς, Παρθένη) και το Μαίναλο, αποτελείται από διαδοχικές κλειστές λεκάνες(δολίνες), που χωρίζονται από μικρούς ασβεστολιθικούς όγκους. Τα νερά στις λεκάνες αυτές δεν απορρέουν επιφανειακά, αλλά χάνονται σε υπόγεια δίκτυα μέσα από καταβόθρες, ενώ μέρος τους καταλήγει μέσα από υπόγειους ποταμούς στις υποθαλάσσιες πηγές γλυκού νερού στον Αργολικό Κόλπο. Τα εδάφη στις παροδικά κατακλυζόμενες αυτές λεκάνες είναι εύφορα και καλλιεργούνται σήμερα κυρίως με δημητριακά, ενώ στις ξηρότερες παρυφές τους αναπτύσσονται δενδροκαλλιέργειες, ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Τρίπολης. Οι άγονες πλαγιές των ασβεστολιθικών όγκων καλύπτονται από αραιό θαμνοτόπι, που στις Ψηλότερες πλαγιές του Μαινάλου αντικαθίσταται από ελατόδασος.

Στη δυτική Αρκαδία, ο ασβεστόλιθος εναλλάσσεται με φλύσχη και τα άφθονα επιφανειακά νερά, τα ρυάκια και οι ποταμοί, σχηματίζουν το μεγάλο ποτάμι, τον Αλφειό, που εκβάλλει στο Ιόνιο Πέλαγος. Ο ορεινός όγκος του Μαινάλου τροφοδοτεί μεγάλο μέρος των απορροών αυτών, τόσο του κυρίως Αλφειού, αφού στην καρδιά του βουνού γεννιέται ο παραπόταμός του Ελισσώνας, όσο και του Λάδωνα στα βόρεια με τον Τράγο ποταμό, που ξεκινάει από την περιοχή της Βυτίνας. Ο Αλφειός τροφοδοτείται επίσης και από απορροές του βόρειου Ταύγετο και των Βρωμοβρυσαιικών βουνών, ενώ οι πηγές του, στην περιοχή της Ασέας, τροφοδοτούνται κυρίως υπογείως από νερά της λεκάνης της Τεγέας, στα νότια της Τρίπολης. Ο Λάδωνας, που επίσης σμίγει με τον Αλφειό στις παρυφές της Ηλείας, συγκεντρώνει νερά από τα νότια παρακλάδια του Χελμού και από το Αφροδίσιο, βουνό στο Β.Δ. άκρο του νομού Αρκαδίας. Ένα ακόμα ποτάμι, ο Λούσιος, συλλέγει το μεγαλύτερο μέρος των νερών των Γορτυνιακών βουνών (προέκταση του Μαινάλου προς τα δυτικά) για να τα διοχετεύσει, μέσα από το εντυπωσιακό φαράγγι που έσκαψε στο πέρασμά του, στον Αλφειό. Ο άξονας του Αλφειού, αν και άνοιξε τη θέα προς τη θάλασσα, δεν διευκόλυνε το ίδιο και την προσπέλαση, επειδή ο ρους του, εγκαταλείποντας την ομαλή λεκάνη της Μεγαλόπολης, διασχίζει απόκρημνες πλαγιές και φαράγγια, όπως αυτό που περιτρέχει το λόφο της Καρύταινας.

Η βλάστηση στη δυτική Αρκαδία εμφανίζει μεγαλύτερη ποικιλία απ' ό,τι στην ανατολική. Πυκνά ελατοδάση σκεπάζουν τον όγκο του Μαινάλου και τις Ψηλότερες κορυφές των Γορτυνιακών βουνών καθώς και τον βόρειο Ταύγετο. Στα νότια της Μεγαλόπολης υπάρχουν εκτεταμένα δάση με βελανιδιές. Οι θαμνώνες, κυρίαρχο στοιχείο της βλάστησης των μεσαίων υψομέτρων, ποικίλλουν σε σύνθεση ανάλογα με το υπόστρωμα. Στις περιοχές με ασβεστόλιθο κυριαρχούν το πουρνάρι και το κρητικό

σφεντάμι μαζί με την ασφάκα, ενώ τις περιοχές με φλύσχη καλύπτει συνήθως η μακκία, ένα πυκνό θαμνοτόπι με αγριοκουμαριές και ρείκια. Διάσπαρτες μέσα στα δρυοδάση και τους θαμνώνες, ορθώνονται μικρές συστάδες κυπαρισσιών, χαρακτηριστικές του πελοποννησιακού τοπίου. Στις όχθες των μεγάλων ρεμάτων και ποταμών φυτρώνουν κυρίως πλατάνια και ιπές. Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του τοπίου της δυτικής Αρκαδίας και ιδιαίτερα της Γορτυνίας είναι η διαμόρφωση των πλαγιών σε πεζούλες. Πολλές από αυτές είναι φυτεμένες με ελιές, ενώ όπου οι καλλιέργειες εγκαταλείφθηκαν επεκτείνεται το θαμνοτόπια να καταλαμβάνοντας τα εδάφη που του ανήκαν.

Το ΝΑ τμήμα του νομού Αρκαδίας αποτελεί η Κυνουρία, με έντονο ορεινό χαρακτήρα και αυτή, αν και έρχεται σε επαφή με τη θάλασσα, αφού τον κύριο κορμό της αποτελεί ο μεγάλος ορεινός όγκος του Πάρνωνα και οι ακτές της είναι, με εξαίρεση τις περιοχές του Άστρους και του Λεωνιδίου, απόκρημνες και βραχώδεις. Ο όγκος του Πάρνωνα εκτείνεται ανάμεσα στα

Άνω Δολιανά και το νοτιότερο άκρο του νομού, με διάσπαρτες κορυφές ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται λάκκες και οροπέδια. Οι περισσότερες από αυτές τις κορυφές όπως και οι πλαγιές τους είναι δασωμένες με έλατα και μαυρόπευκα. Τα δάση αυτά υλοτομούνται συστηματικά και αποτελούν σημαντικό παραγωγικό πόρο για την περιοχή. Παλιότερα υπήρχαν και πολλά ασβεστοκάρμια που, εκμεταλλευόμενα τον ασβεστόλιθο και την άφθονη καύσιμη ύλη, παρήγαν μεγάλες ποσότητες ασβέστη.

Από τις βορειότερες απολήξεις του Πάρνωνα, εκεί όπου εκτεινόταν η αρχαία Θυρεάτις, περιοχή με πλούσια δάση και άφθονα νερά, ξεκινούν οι ρεματίες που σχηματίζουν τον Τάνο ποταμό, ο οποίος εκβάλλει στο Άστρος, ενώ τις απορροές της ανατολικής πλευράς του βουνού συγκεντρώνουν ο Βρασιώτης, που καταλήγει στην παραλία του Αγίου Ανδρέα, και ο Δαφνιάς νοτιότερα, που τροφοδοτεί τα πηγάδια της περιοχής του Λεωνιδίου. Στα ανατολικά του κυρίως όγκου του Πάρνωνα εκτείνεται μια μεγάλη περιοχή με τραχύ ανάγλυφο και απέραντα πουρναροτόπια. Τέλος, στην παράλια ζώνη η παρουσία της ελιάς και ιδιαίτερα της χαρουπιάς τονίζουν τον έντονα μεσογειακό χαρακτήρα της.

Λόγω του ορεινού της χαρακτήρα και του αποκλεισμού της από τις θαλάσσιες επιρροές, το κλίμα της Αρκαδίας μπορεί γενικά να χαρακτηριστεί ως ψυχρό και ηπειρωτικό. Έτσι, αν και τα παράλια της Πελοποννήσου εντάσσονται στις θερμότερες περιοχές της χώρας, στην αρκαδική ενδοχώρα οι θερμοκρασίες είναι πολύ χαμηλότερες. Ενδεικτικά στην Τρίπολη η μέση ελάχιστη θερμοκρασία του Γενάρη φθάνει μόλις τους 1,3C, ενώ η απόλυτη ελάχιστη κατεβαίνει μέχρι τους -17C. Αυξημένες είναι και οι βροχοπτώσεις στην ενδοχώρα, με μια μείωση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Το μέσο ετήσιο ύψος βροχής στην Τρίπολη φθάνει τα 900

χιλιοστά, ενώ στη Βαμβακού (στον Πάρνωνα) δεν ξεπερνάει τα 550 χιλιοστά.

2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ⁽⁹⁾

Η Αρκαδία, όπως αναφέρθηκε, καταλαμβάνει σήμερα τον κεντρικό κορμό της Πελοποννήσου και τμήμα των ανατολικών ακτών της. Σε όλη την αρχαιότητα όμως η Αρκαδία δεν είχε διέξοδο προς τη θάλασσα, γιατί η σημερινή επαρχία Κυνουρίας δεν υπαγόταν σε αυτήν. Αντίθετα, στην αρχαία Αρκαδία ανήκαν περιοχές των σημερινών νομών Ηλείας, Αχαΐας και Κορινθίας.

Πρώτος ηγεμόνας της Αρκαδίας, σύμφωνα με τη μυθολογία, ήταν ο Πελασγός τον οποίο διαδέχθηκε ο γιος του Λυκάων. Αυτός ίδρυσε την πόλη Λυκόσουρα, έδωσε στον Δία το προσωνύμιο Λύκαιος και οργάνωσε προς τιμήν του τα Λύκαια. Οι γιοι του Λυκάωνα ίδρυσαν τις περισσότερες από τις αρκαδικές πόλεις, στις οποίες έδωσαν και τα ονόματά τους (Μαντινεύς - Μαντίνεια, Τεγεάτης - Τεγέα, Φίγαλος - Φιγάλεια κλπ.).

Η Αρκαδία κατοικείται συνεχώς από τη νεολιθική περίοδο και οι πρώτοι κάτοικοι της ανήκαν σε προελληνικά φύλα. Κατά τη γεωμετρική περίοδο (100-80 αι. π.Χ.) εμφανίζονται οι πρώτοι οργανωμένοι οικισμοί.

Στα αρχαϊκά χρόνια (70-60 αι. π.Χ.) οι οικισμοί εξαπλώνονται και αναπτύσσονται, ενώ η Σπάρτη εντείνει την επεκτατική της πολιτική και στον αρκαδικό χώρο. Την ακμή όλης της Αρκαδίας κατά την περίοδο αυτή μαρτυρούν η πληθώρα λατρευτικών χώρων και η ιδιότυπη τέχνη των αφιερωμάτων, ιδίως των ειδωλίων.

Κατά τους Περσικούς Πολέμους (490-479 π.Χ.), όλες οι αρκαδικές πόλεις συνασπίζονται με τους υπόλοιπους Έλληνες, ενώ κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) είναι άλλοτε σύμμαχοι των Αθηναίων και άλλοτε των Σπαρτιατών, ανάλογα με την εκάστοτε πολιτική των ισχυρών πόλεων-κρατών Μαντινείας και Τεγέας.

Η επέμβαση και η κάθοδος των Θηβαίων στην Πελοπόννησο (αρχές 40ου αι. π.Χ.), για να περιορίσουν την πολιτική ισχύ της Σπάρτης, έχει άμεσο αντίκτυπο στις αρκαδικές πόλεις, οι οποίες συνειδητοποιούν πια την ανάγκη για πολιτική ενότητα. Έτσι, το 370 π.Χ. αποφασίζεται η δημιουργία της Αρκαδικής Ομοσπονδίας, του Κοινού των Αρκάδων, με έδρα τη Μεγάλη Πόλη, στην οποία εντάσσονται σταδιακά όλες οι αρκαδικές πόλεις. Μετά την ίδρυση της ομοσπονδίας επικρατεί παροδική ηρεμία που θα διαρκέσει έως τους μακεδονικούς χρόνους (30 αι. π.Χ.), οπότε και ακολουθεί νέα περίοδος αναταραχών, κατά την οποία οι αρκαδικές πόλεις υιοθετούν διαφορετικές στάσεις απέναντι στη μακεδονική κυριαρχία. Οι αρκαδικές πόλεις - κράτη χάνουν την ισχύ τους και για να επιβιώσουν υποχρεώνονται τελικά να προσχωρήσουν

⁽⁹⁾ Πολιτιστικός χάρτης Αρκαδίας, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2004

στην Αχαιική Συμπολιτεία. Κατά τη Ρωμαιοκρατία, ορισμένες πόλεις γνωρίζουν νέα ακμή, ενώ άλλες, κυρίως μικροί οικισμοί, παρακμάζουν και εγκαταλείπονται. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς διαδόθηκε ο Χριστιανισμός στην Αρκαδία. Σίγουρα πάντως οι κάτοικοι των ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών, παρέμειναν επί μεγάλο χρονικό διάστημα προσκολλημένοι στην αρχαία λατρεία και ασπάστηκαν τη νέα θρησκεία πολύ αργότερα απ' ό,τι οι κάτοικοι άλλων περιοχών της Ελλάδας.

Στις αρχές περίπου του 9ου αιώνα, δημιουργήθηκε το Θέμα της Πελοποννήσου, που περιλάμβανε και τον σημερινό νομό Αρκαδίας. Μετά την Δ' Σταυροφορία οι Φράγκοι κατέλαβαν την Αρκαδία το 1205 και ίδρυσαν κάστρα για την εξασφάλιση των κτήσεών τους. Το 1320 ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος απελευθέρωσε την περιοχή από τους Φράγκους και την προσάρτησε στον βυζαντινό θύλακο που λίγα χρόνια αργότερα θα ονομαστεί Δεσποτάτο του Μυστρά. Μετά την τουρκική κατάκτηση, το 1460, η Αρκαδία ανήκε στο Βιλαέτι του Μοριά.

Στα πρώτα χρόνια του 15ου αιώνα, ύστερα από πρόσκληση ή συμφωνία του δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρου Παλαιολόγου, εγκαθίστανται στην Αρκαδία, όπως και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, αλβανικοί πληθυσμοί, οι οποίοι διασκορπίζονται στην αρκαδική ύπαιθρο και ιδρύουν νέους αγροτοκτηνοτροφικούς οικισμούς. Δίπλα στους έλληνες κατοίκους της Αρκαδίας και τους αφομοιωμένους σλαβικούς πληθυσμούς που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή κατά τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής κυριαρχίας, η νέα πληθυσμιακή ομάδα ισχυροποιεί τον τοπικό πληθυσμό και συμβάλλει στη δημιουργία ενός πυκνού οικιστικού δικτύου, το οποίο λειτούργησε ως σπουδαία οικονομική και κοινωνική δύναμη του ορεινού χώρου.

Στα σύνορα του νομού Αρκαδίας, στη σημερινή επαρχία Κυνουρίας επιβιώνει ως τις μέρες μας μια αξιοπρόσεκτη πληθυσμιακή ομάδα, οι Τσακωνες, που ξεχωρίζουν για το γλωσσικό τους ιδίωμα από τους λοιπούς κατοίκους της Πελοποννήσου. Στην τσακωνική διάλεκτο, σπουδαίο μνημείο της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, διασώζονται γλωσσικά στοιχεία παλαιότερων φάσεων της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας, τα οποία αποτελούν πολύτιμη πηγή για την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης της νεότερης ζωντανής νεοελληνικής κοινής. Η γραμματική και το συντακτικό, ο λεξιλογικός πλούτος, τα υφολογικά στοιχεία αποτελούν έναν σκληρό πυρήνα αρχαιοελληνικής γλώσσας, που επιβίωσε σήμερα μέσα στον σύγχρονο κόσμο της νεοελληνικής κοινωνίας. Για την προέλευση της τσακωνικής έχουν προταθεί από τους ερευνητές διάφορες ερμηνείες. Η απομόνωση των ορεινών χωριών της Κυνουρίας, αρχικής κοιτίδας της διαλέκτου, η μετατόπιση αρχαίων Λακώνων προς τον ορεινό όγκο της σημερινής Τσακωνιάς είναι κάποιες από τις ερμηνείες αυτές. Φαίνεται όμως ότι η έρευνα δεν έχει δώσει ακόμη μια οριστική απάντηση.

Η τουρκική κυριαρχία της Αρκαδίας διακόπτεται από τη βενετική κατάκτηση της

Πελοποννήσου (1685-1715), η οποία όμως δεν φαίνεται να ήταν προσφιλής στους τοπικούς πληθυσμούς και δεν άφησε σπουδαία ίχνη στην τοπική κοινωνική οργάνωση.

Οι δύο πρώτοι αιώνες της τουρκικής κυριαρχίας (1460-1685) κύλησαν σχετικώς ειρηνικά, ενώ οι αιώνες που ακολούθησαν τη Βενετοκρατία (1715-1821) ήταν εποχή σοβαρών συγκρούσεων και εξεγέρσεων με πιο γνωστή τη ρωσοκίνητη των Ορλωφικών (1770).

Κατά την Επανάσταση, η Αρκαδία ήταν από τους πρώτους και σπουδαιότερους θυλάκους του αγώνα: πολλές περιοχές της έγιναν θέατρο σφοδρών πολεμικών συγκρούσεων και συνέδεσαν το όνομά τους με ιστορικά γεγονότα αποφασιστικής σημασίας για την εξάπλωση και την έκβαση του αγώνα για την ανεξαρτησία. Η άλωση της Τριπολιτσάς (23 Σεπτεμβρίου 1821) θεωρείται ως η πρώτη μεγάλη στρατιωτική επιτυχία της Ελληνικής επανάστασης, η οποία προσδιόρισε και την κατοπινή έκβαση του αγώνα.

Ο 19ος αιώνας, που για την Αρκαδία όπως και για ολόκληρη την Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την τομή της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1832), είναι μια περίοδος πληθυσμιακής ανάπτυξης. Το φαινόμενο της αύξησης του πληθυσμού του ορεινού χώρου έχει αρχίσει να εμφανίζεται ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα και για την Αρκαδία παρουσιάζει τις εξής φάσεις: ως το 1821 σταθεροποιούνται οι αγροτικοί και αγροτοκτηνοτροφικοί οικισμοί, αυξάνεται ο πληθυσμός τους και εμφανίζονται μικρά περισσέματα, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μικρή επιλεκτική μετανάστευση μεγάλων αποστάσεων (Κωνσταντινούπολη, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κ.α.), μαζικότερη μετανάστευση προς τα γειτονικά ναυτικά νησιά (Ύδρα, Σπέτσες) και τοπική μετανάστευση στη γειτονική Τριπολιτσά, που τα χρόνια αυτά αναβαθμίζεται σε σημαντικό αστικό κέντρο-πρωτεύουσα της Πελοποννήσου. Μετά την Ελληνική Επανάσταση και ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Αρκαδία χαρακτηρίζεται από συνεχή πληθυσμιακή ανάπτυξη, η οποία της επέτρεψε, παρά το ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα, να διατηρήσει υψηλό επίπεδο πληθυσμιακής πυκνότητας. Πράγματι, οι κάτοικοι της Αρκαδίας άρχισαν αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους να μετακινούνται προς τις πελοποννησιακές πεδιάδες της Ηλείας, της Μεσσηνίας και της Αργολίδας και να τροφοδοτούν τις πόλεις και τις κωμοπόλεις με νέο φιλόπονο πληθυσμό ή και να ιδρύουν νέα χωριά εκεί που υπήρχαν ακαλλιέργητες εκτάσεις. Η Αθήνα και ο Πειραιάς δέχθηκαν μεγάλο αριθμό Κυνουριατών και Γορτυνίων προς το τέλος του 19ου αιώνα και ολόκληρο τον 20ό. Την ίδια εποχή, η υπερατλαντική μετανάστευση απορρόφησε ένα άλλο μεγάλο μέρος του αρκαδικού πληθυσμού, ο οποίος σήμερα αποτελεί ένα από τα πιο αξιόλογα κομμάτια της ελληνικής ομογένειας στις ΗΠΑ. Μετά το 1949 αρχίζει η ραγδαία μετανάστευση προς την Αθήνα κυρίως, η οποία δεν στάθηκε δυνατόν να ισοσκελιστεί από τη φυσική αύξηση του εναπομείναντος πληθυσμού, με αποτέλεσμα

την ανεπανόρθωτη μείωση του πληθυσμού της Αρκαδίας και κυρίως της ορεινής.

3. Η ΝΕΡΟΜΑΝΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ⁽¹⁰⁾

Η κύρια είσοδος του νομού είναι αυτή του Αρτεμισίου όρους η οποία μας οδηγεί στο κλειστό λεκανοπέδιο της Μαντινείας. Τα νερά που κατεβαίνουν από τα γύρω Βουνά, μαζί με εκείνα που αναβλύζουν από τα κεφαλάρια, ελίσσονται στο Μαντινειακό κάμπτο και καταποντίζονται στις δεκαοχτώ καταβόθρες του. Από τις ανατολικές πλαγιές του Αρτεμισίου θα ξεκινήσει το μακρύ ταξίδι προς την Αργολίδα ο ποταμός Ίναχος. Στο θρυλικό Μαίναλο θα συγκεντρωθούν τα πρώτα νερά των ποταμών Μαλοίτα και Μυλάοντα που θα σμίξουν μ' εκείνα του Τράγου και θα χυθούν στο θεϊκό Λάδωνα, που στο μέσο της διαδρομής του θα σχηματίσει λίμνη υπέροχης ομορφιάς στην οποία θα δώσει το όνομα του, κοντά στο Τουμπίτσι θα βοηθήσει με τη δύναμη του στην παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος ενώ λίγο πριν ενωθεί με τον Αλφειό θα του παραχωρήσουν τα νερά τους δύο αρχαία ποτάμια, ο Άρσην και ο Τουθόα.

Από τις ανατολικές προεκτάσεις του όρους Ερύμανθου και τις δυτικές πλαγιές των Αροάνιων θα κατηφορίσει ορμητικά τα νερά του ο ποταμός Ερύμανθος μέχρι να σμίξει και αυτός με τον Αλφειό. Στο οροπέδιο της Καρκαλούς συναντάμε τις πρώτες πηγές του μυθικού Λούσιου ποταμού. Στο πέρασμα του δυτικά της Δημητσάνας θα αποκτήσει νερά από τριάντα δύο ακόμα πηγές. Αντάμα με τον Αλφειό θα περάσουν στην Ηλεία και θα προσφέρουν τα νερά τους στο Ιόνιο πέλαγος. Ο καταγάλανος Αλφειός έχει τις κρυφές και φανερές πηγές του στο οροπέδιο της Ασέας, αντίθετα με την πίστη των αρχαίων πως ξεκινούσε από τις πλαγιές του Πάρνωννα. Έπειτα θα μπει στη πεδιάδα της Μεγαλόπολης πλουτίζοντας τα νερά του από τα αμέτρητα κεφαλάρια της αλλά και από τους χείμαρρους που πηγάζουν στο βόρειο Ταΰγετο (θείους ή Κουτουφαρίνα και Καρνίωνα ή Ξερίλα), αλλά και εκείνους που κατεβαίνουν από το Λύκαιο όρος. Στα δεξιά του θα τον αγκαλιάσουν τα νερά του Ελισσώνα που έρχονται από το Μαίναλο και τα χωριά του Φαλάνθου. Μαζί τους θα περάσει κατρακυλώντας στη στενή χαράδρα της Καρύταινας στο ταξίδι του προς τη θάλασσα. Από τις δυτικές πλαγιές του Λύκαιου επίσης, θα ξεκινήσουν την πορεία τους προς τη Μεσσηνία δύο ποτάμια της, ο Νέδας και ο Πάμισος.

Ο Αρκαδικός υδροφόρος ορίζοντας δεν θα διστάσει όμως να προσφέρει ένα μέρος από τον πλούτο του και στη Λακωνία. Το μεγαλύτερο ποτάμι της, ο Ευρώτας, θα ξεκινήσει το μακρύ του ταξίδι από τα Βλαχοκερασιώτικα Βουνά, τα κεφαλάρια της Ασέας

⁽¹⁰⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

και του Σκορτσινού.

Στις δυτικές πλαγιές του Πάρνωνα τους χειμερινούς μήνες, νερά θα φέρει προς τον κάμπο της Τεγέας, ο Σαρανταπόταμος που οι αρχαίοι θεωρούσαν πως ήταν ο Αλφειός, ο οποίος έφτανε και χανόταν στην καταβόθρα της λίμνης Τάκα. Μέσα στη θάλασσα της Κυνουρίας αναβλύζουν τα νερά των οροπεδίων της Μαντινείας, της Παλιόχωρας και των Πελετών. Ανάβαλους ή μάτια που οι αρχαίοι ονόμαζαν "δίνες" συναντάμε στο Κυβέρι (Αγιώργη), στο Ξηροπήγαδο (Λιλέικα), στο Τημένιο, στον υδροβιότοπο του Μούστου και πριν τα Πούληθρα. Τρία ποτάμια θα ξεκινήσουν απ' τις πλαγιές του "θαυμαστού Πάρνωνα" και θα εκβάλλουν τα νερά τους, τους μήνες του χειμώνα, στον Αργολικό κόλπο. Αυτά είναι ο Τάνος, το ποτάμι του Αγίου Ανδρέα (Βρασιάτης) και ο Δαφνώνας.

Η ανάγκη για επικοινωνία, ανάπτυξη και ευημερία, οδήγησε τους κατοίκους της Αρκαδίας στη γεφύρωση των ποταμών της με πολλά και αξιόλογα πετρόκτιστα γεφύρια. Αυτοδίδακτοι λαϊκοί τεχνίτες *"έδωσαν ζωή στη πέτρα γιατί έχτιζαν με τη ψυχή τους"* πέταξαν καμάρες πάνω από τα ποτάμια και έδεσαν τις όχθες τους. Δίχως σπουδές, με τη πέτρα και το κορασάνι (κονίαμα που φτιαχνόταν από άμμο ή χώμα, ασβέστη, τριμμένο κεραμίδι και σε κάποιες περιπτώσεις ασπράδι αυγών και μαλλιά ζώων), έχτισαν τα περισσότερα γεφύρια. Λαγκαδιανοί μαστόροι και άλλοι από τα γύρω χωριά (Λευκοχώρι, Περδικονέρι, Σέρβου, Λυσσαρέα, Δόξα) ήταν αυτοί που έκτισαν την πλειοψηφία των γεφυριών (Κούκου, Κυράς, Καμενίσσας, Αγιάνη, Φούσκαρη κ.α.) αλλά και τις περισσότερες βρύσες των Αρκαδικών χωριών (Δήμητρας, Κερασιάς, Ράδου κ.α.). Οργάνωναν τα μπουλούκια τους τα οποία αποτελούνταν από τον πρωτομάστορα, χτίστες, λιθαράδες, λασπιτζίδες, πελεκάνους, τα μαστορόπουλα και τα ζώα τους. Έπαιρναν μαζί τους λοστάρια, βαριές, κασμάδες, χτένια, πικούνια, σφυριά, ζύγια και μπαρούτη και έφευγαν για να κτίσουν γεφύρια, σπήτια, εκκλησίες, και βρύσες. Αλλά και η ορεινή Κυνουρία είχε το δικό της ξεχωριστό οικοδομικό εργαστήριο. Οι Τσάκωνες μαστόροι έκτιζαν στα χωριά του Πάρνωνα και της Λακωνίας ενώ στα Καστροχώρια έβγαιναν καλοί πελεκάνοι και μαρμαράδες. Ακόμη, σε διάφορα σημεία του Αρκαδικού χώρου, δούλεψαν ντόπιοι μαστόροι, το Παραλογγίτικο γεφύρι το έκτισαν Πουρναραίοι, το Βυδιακίτικο και της Δήμητρας Μοναστηρακιώτες, το Λιαπέικο Τριπολιτσιώτες. Ακοβίτες έκτισαν το γεφύρι στο Παλιομονάστηρο, Καστρίτες τα γεφύρια του Τάνου (Ξεριά και Αβουρου) και τις βρύσες στο Ορεινό Κορακοβούνι και τον Κοσμά.

Λίγες οι δουλειές που έμεναν για τα ξένα μπουλούκια. Επιγραφές διασώζουν πως έκτισε το 1691 το καθολικό της Νέας Μονής Φιλοσόφου ο Γ. Αρβανίτης από τη Β. Ήπειρο, το 1888 Πυρσογιαννίτες έκτισαν το καμπαναριό του Αγίου Χαραλάμπους στη Δημητσάνα και το 1912 το σχολείο του Λουκά οι Λ. & Ι. Φλίνδροι. Στη μνήμη των γερόντων επίσης καταγράφηκε πως Ηπειρώτες ήταν εκείνοι που

έκτισαν το 1864 το γεφύρι του Κοντού στη Δημητσάνα. Μακεδόνες, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, δούλεψαν το 1900 στη Μονή Ελεούσας στη Βλαχέρνα και μια παράδοση μεταφέρει πως αυτοί έκτισαν το γεφύρι του Τάνου στα Τριπόταμα (Κυνουρία). Άλλους ξένους μαστόρους συναντάμε, Καρπάθιους στη Τριπολιτσά, Μαυροβούνιους σε γεφύρια του Φαλάνθου και βρύση του Βυζικίου και Ιταλούς που έκτισαν τα Τραινογέφυρα και τα γεφύρια της Μπαρμπουτσάνας και της Δημητσάνας. Τέλος, μαστόροι από την Λαμία έκτισαν το γεφύρι της Έλυνας στο Λεωνίδιο.

Οι πρώτοι κάτοικοι της Αρκαδίας, για τη διάβαση των ποταμών, χρησιμοποίησαν κορμούς δένδρων (για ξυλογέφυρα ακούσαμε στον Λάδωνα, στα Λαγκάδια, στον Τάνο και στο Άστρος) ή μεγάλες πέτρινες πλάκες, όπως στο γεφύρι στον κάμπο Ορχομενού που χρονολογείται τον 6ο π.Χ. αιώνα. Ερείπια γεφυριών που συνέδεαν αρχαίους δρόμους σώζονταν ως τις αρχές του 19ου αιώνα στον ποταμό Όφι της Μαντινείας αλλά και στο Μυλάοντα. Αργότερα στα Ρωμαϊκά χρόνια ο Ρωμαίος Ταυρίσκος υπήρξε χορηγός γεφυριού κοντά στη Μεγάλη Πόλη. Η διασωζόμενη υδατογέφυρα κοντά στο μοναστήρι της Λουκούς αποτελεί έργο εκείνων των χρόνων αλλά και τα λείψανα ενός γεφυριού στο Καρτερόλι μας οδηγούν σ' εκείνη την εποχή. Από την Μεσαιωνική περίοδο διασώζεται ένα σημαντικό μνημείο, η γέφυρα του Αλφειού στην Καρύταινα, που ανακαινίστηκε το 1440, ενώ από τα χρόνια της Φραγκοκρατίας στο Μοριά, η πεντάτοξη γέφυρα της Κυράς. Στην Τουρκοκρατία κτίστηκαν γεφύρια με χαρακτηριστικό γνώρισμα το οξυκόρυφο τόξο τους. Οι περιηγητικές σημειώσεις, η ονομασία και οι παραδόσεις που τα συνοδεύουν μιλούν πως κτίσματα αυτής της εποχής είναι το γεφύρι του Βελή, του Τράγου, το Πλατανογέφυρο, του Ζαρζιού, το Σπαθαρέικο, το Παλιογέφυρο, του Σαϊντ'αγά, του Κουτσομυλίου, της Βέργας, του Κόκορη, το Ατσιχωλίτικο, ένα γεφύρι στο Καρτερόλι, η μονότοξη γέφυρα του υδραγωγείου της Τριπολιτσάς (η τρίτοξη είναι έργο των Ενετών), το Τουρκογέφυρο στη Σκάλα του Μπέη, τα γεφύρια του Τάνου (της Άννας και της Ωριάς), η υδατογέφυρα του Άστρους και το γεφύρι του Αγίου Ανδρέα.

Τα υπόλοιπα πετρόκτιστα γεφύρια που καταγράφονται αποτελούν έργα των χρόνων μετά την Επανάσταση, ως τη δεκαετία του 1930 που τα νέα υλικά (σκυρόδεμα, χυτοσίδηρος), η τεχνολογία και ο τρόπος σκέψης εκτοπίζουν τη πέτρα από τις κατασκευές. Τα περισσότερα από τα γεφύρια που οικοδομήθηκαν στην κατ'εξοχήν ορεινή Αρκαδία, αποτελούνται από ένα τόξο και σε λίγες περιπτώσεις φέρουν ένα ή δύο ανακουφιστικά ανοίγματα. Εξαιρεση αποτελούν όσα κτίστηκαν σε ημιορεινές ή πεδινές περιοχές με σημαντικό πλάτος ποταμού. Δίτοξα είναι τα γεφύρια Βελή, Μονής Κερνίτσας, Δήμητρας, Παλαιοκάστρου, Ποταμιάς, Μπάκου, Ωριάς, η υδατογέφυρα της Μονής Λουκούς και το γεφύρι του Αγίου Ανδρέα. Τρίτοξα είναι τα

Πουρνογέφυρο, Μακρή, Λούσιου, Μπούτουνα, Ελισσώνα, Καρνίωνα, η υδατογέφυρα της Τριπολιτσάς, το Τρικόμαρο Γεφύρι και το Κάτω Γεφύρι στο Λεωνίδιο. Τετράτοξο είναι το γεφύρι στο Τουμπίτσι ενώ πέντε τόξα έχουν τα γεφύρια της Κυράς στο Λάδωνα και του Αλφειού στην Καρύταινα (το ένα τόξο έχει καταστραφεί).

Οι πρώτες γενιές των ανθρώπων εφοδιάζονταν με το απαραίτητο προς το ζην νερό από τα πηγάδια, τις πηγές, τις λίμνες και τα ποτάμια. Με την πάροδο των αιώνων οι φυσικές πηγές άρχισαν να διαμορφώνονται ως αρχιτεκτονήματα διάφορων τύπων. Οι άνθρωποι άρχισαν να τοποθετούν, στο σημείο που ανάβλυζε το νερό, ένα κομμάτι κεραμίδι ή μια πλάκα και δημιούργησαν την πρώτη βρύση. Μετά έκτισαν ένα τοίχο και πάνω του τοποθέτησαν μια σκαλιστή πέτρινη λεκάνη (κορύτα) απ'όπου έπιναν νερό άνθρωποι και ζώα. Ύστερα, στις άκρες του τοίχου έφτιαξαν πεζούλια (ζαλώστρες), και ύψωσαν πλαϊνούς τοίχους που πάνω τους πάτησε το πέτρινο τόξο (καμάρα) και δημιουργήθηκε ο τύπος της σκεπασμένης βρύσης.

Από τις πηγές που αναφέρει ο Πausανίας στα "Αρκαδικά" του, ακόμα τρέχουν νερά, στη Νεστάνη η Φιλίππειος Κρήνη και η Άρνη που οι ντόπιοι αποκαλούν "Καμάρι", η Αλασκομένεια στο Αρτεμίσιο που σήμερα ονομάζεται "Καρύταινα", η Κρήνη των Μελιαστών δηλαδή το σημερινό Τριπήχι στο Γκορτσούλι, οι Τενείες πηγές της Κανδήλας, η Νυμφασία Πηγή κοντά στη Βυτίνα, η Κρήνη Αγνώ στο Λύκαιο όρος και η Κρήνη της Λυκόσουρας δίχως να έχει νερό πια.

Ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό, ιστορικό και λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εκατόν ενενήντα βρύσες που καταγράψαμε στις πλατείες, στις γειτονιές, στις οδικές αρτηρίες που συνέδεαν τα χωριά αλλά και στους περιβόλους των εκκλησιών και των μοναστηριών της Αρκαδίας. Οι περισσότερες κτίστηκαν τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου εθνικού Βίου και είναι έξοχα δείγματα της προσπάθειας ανασυγκρότησης του Ελληνικού κράτους. Οι πιο παλιές φέρουν χάραγμα ή επιγραφή και αποτελούν κτίσματα του 18ου αιώνα. Αυτές είναι η βρύση στο Σοπωτό στα Άνω Δολιανά του έτους 1713, του Μερικά στον Πραστό του 1740, το Πηγαδάκι στον Αγιάνη του 1742, του Καράμπελα στον Άγιο Πέτρο του 1746, της Μονής Προδρόμου στη Στεμνίτσα του 1748, του Κεραστά στον Άγιο Πέτρο του 1769, η Κάτω Βρύση στο Βλαχώρραφτη του 1779 και η Μεγάλη Βρύση στα Βέρβαινα του 1788. Τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα έχουν κτιστεί η Παλαβοντίτσα στο Ροεινό το 1808, η κρήνη της Μονής Κερνίτσας το 1812, η Τρανή Βρύση στο Κωτύλιο και η Μεγάλη Βρύση στη Βυτίνα το 1813, η βρύση των Κολοκοτρωναίων το 1818 στη Μονή Αιμυαλών, ενώ τη χρονιά που ξεκίνησε ο Αγώνας κτίστηκε η βρύση στο Παλιάμπελο έξω από την Κοντοβάζαινα και ένα χρόνο αργότερα η Γιαννέικη στα Λαγκάδια.

Από τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί, τον τύπο κατασκευής τους και τις παραδόσεις που τις συνοδεύουν μπορούν να χρονολογηθούν στα ίδια ή και

προηγούμενα χρόνια οι βρύσες Πανώβρουση του Παλαιόπυργου, του Αφέντη στην Πιάνα, η βρύση στη Σκάλα του Μπέη, του Αγιοδημήτρη στην Καμενίτσα, η Αφεντική στη Λάστα, η Τουρκόβρουση στα Λαγκάδια, η Παναγούλα στα Κακουρέικα, η Πέρα Βρύση στη Ζάτουνα, η βρύση του Μουσταφά στη Δημητσάνα, η βρύση της Παναγιάς στην Παλιοεγκλένοβα, η Κάτω Βρύση στο Λεοντάρι, η βρύση της Πάνω Καμάρας, του Τρικαλίτη στον Άγιο Πέτρο, του Προδρόμου στον Αγιάννη, η Πίσω Βρύση του Πλάτανου και οι κρήνες της Κοντολινάς στην Καστάνιτσα, της Κάτω Παναγιάς στον Πραστό, της Ενδύσσενας στον Άγιο Ανδρέα και της Μονής Ταξιάρχη Μουράς στο Παλαιοχώρι. Ο νεοκλασικισμός θα σφραγίσει τις κρηνικές κατασκευές προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Αυθεντικά δείγματα του αποτελούν οι δύο βρύσες της Τρίπολης, των Ταξιάρχων του έτους 1870 και της πλατείας του Άρεως του 1874, η Μαρμαρόβρουση στο Κορακοβούνι του 1878, η βρύση του Πλατανακίου του 1889 και η Χλιάβρουση της Κοντοβάζαινας του 1898.

Στα περισσότερα χωριά της Αρκαδίας, επειδή το παρεχόμενο νερό από τις βρύσες δεν ήταν αρκετό για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων τους, χρησιμοποιήθηκαν νερά από τα Χωρικά πηγάδια και τις δεξαμενές που είχαν δημιουργηθεί σε διάφορα σημεία των οικισμών. Στις πεδινές περιοχές, όπως οι κάμποι της Μαντινείας, της Τεγέας, της Ασέας, της Μεγαλόπολης αλλά και σε άνυδρες περιοχές, όπως του Άστρους, του Τυρού, του Λεωνιδίου και των χωριών του, τα πηγάδια και οι στέρνες αποτέλεσαν την κύρια πηγή υδροδότησης των ανθρώπων.

Τα πετρόκτιστα γεφύρια, οι βρύσες και τα πηγάδια, τα στολίδια του κάθε χωριού, δεν άντεξαν μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο όταν εγκαταλείφθηκε και ερημώθηκε η ύπαιθρος. Τότε τα γεφύρια έχασαν τους διαβάτες τους, οι βρύσες και τα πηγάδια την πρακτική τους αξία και πολλές φορές το νερό που παρείχαν αλλά και η λαϊκή μούσα σίγησε και μαζί της πολλά έθιμα χάθηκαν. Ευτυχώς όμως υπήρξαν άνθρωποι και φορείς που έδειξαν ιδιαίτερη ευαισθησία στα μνημεία του παρελθόντος και διατηρήθηκε ένας μεγάλος αριθμός τους για να θυμούνται αλλά και να γνωρίζουν οι νεώτερες γενιές τον τρόπο ζωής, τις συνήθειες και τους κόπους μιας άλλης εποχής. Γιατί *"όσο γνωρίζεις το τόπο σου πιο πλατιά, τόσο τον αγαπάς πιο πλέρια"*.

4. ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΡΚΑΔΙΑ⁽¹¹⁾

Οι βασικές προϋποθέσεις για την κατασκευή και τη λειτουργία των υδροκίνητων εγκαταστάσεων ήταν η ύπαρξη νερού, η κατάλληλη διαμόρφωση του εδάφους και η εύκολη πρόσβαση σε πρώτες ύλες.

Κοντά στα ποτάμια και τις πηγές της Αρκαδίας ανάμεσα σε χαράδρες, ρεματιές και φαράγγια εγκαταστάθηκαν και λειτούργησαν 600 περίπου υδροκίνητες μονάδες. Νερόμυλοι, νεροτριβές, μπαρουτόμυλοι, βυρσοδεψεία και νεροπρίονα δούλεψαν: 95 στη Μαντινεία, 287 στη Γορτυνία, 65 στη Μεγαλόπολη και 143 στην Κυνουρία. Σημαντικότεροι τόποι των προβιομηχανικών αυτών εγκαταστάσεων ήταν οι όχθες του ποταμού Λούσιου με 100 περίπου μονάδες, οι ρεματιές του ανατολικού Πάρωνα με 47, οι όχθες του ποταμού Τάνου με 40, οι δροσορεματιές του βόρειου Ταΰγετου με 36, τα Λαγκάδια με 31, τα χωριά της Κοντοβάζαινας με 26, η ρεματιά της Βάλταινας στη Βλαχοκερασιά με 20 και οι όχθες του Ελισσώνα με 18.

Βασική τροφή των ανθρώπων κατά το πρόσφατο παρελθόν ήταν "ο άρτος ο επιούσιος", το ψωμί, που οι Αρκάδες έμαθαν να φτιάχνουν από τον πρώτο τους βασιλιά, τον Πελασγό. Το σιτάρι, που προστατευόταν από τη θεά της γεωργίας και των δημητριακών Δήμητρα και ευλογήθηκε από τον Χριστό, έθρεψε δισεκατομμύρια ανθρώπων και ανάμεσα τους πλήθος Αρκάδων. Ο αρχαιότερος τρόπος άλεσης του για να γίνει αλεύρι ήταν οι χειρόμυλοι που αναφέρονται στην Παλαιά Διαθήκη, όταν ο λαός άλεθε το μάνα που έπεφτε από τον ουρανό στην έρημο. Η ελληνική μυθολογία απέδωσε την επινόηση του μύλου στο Μύλητα, γιο του βασιλιά της Σπάρτης Λέλεγα ενώ ο Δίας ήταν ο θεός προστάτης του, γι' αυτό το λόγο είχε την ονομασία "Μυλέας". Η τιθάσευση της δύναμης των ζώων οδήγησε αργότερα στη λειτουργία των πρώτων αλογόμυλων ενώ η δύναμη του νερού για την κίνηση της μυλόπετρας ακολούθησε μαζί με τη δύναμη του αέρα (ανεμόμυλοι).

Από το Στράβωνα μαθαίνουμε πως λειτούργησε πριν 2.000 χρόνια υδραλέτης (νερόμυλος) στο παλάτι του Βασιλιά του Πόντου Μιθιδράτη. Οι νερόμυλοι στην Ελλάδα ήρθαν από τη Ρώμη και οι Ρωμαίοι κατακτητές δίδαξαν στους Έλληνες την τέχνη του μυλωνά. Δύο τύποι νερόμυλων λειτούργησαν, ο παλιότερος με όρθια φτερωτή (ρωμαϊκός) και εκείνος με οριζόντια (ελληνικός ή ανατολικός) που κυριάρχησε στους Αρκαδικούς μύλους. Τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες για την ύπαρξη και τη λειτουργία υδροκίνητων εγκαταστάσεων στην Αρκαδία, μας παραδίδουν τα έγγραφα των μοναστηριών και η απογραφή της περιουσίας τους που έγινε στο τέλος του 17ου αιώνα.

⁽¹¹⁾ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

Το 1620 η Μονή Προδρόμου είχε στην κατοχή της το μύλο του Πασκευού και τη νεροτριβή του Κόκορη ενώ στην απογραφή των Ενετών βρίσκουμε πλήθος μύλων που ανήκαν σε μοναστήρια και ναούς (Μαλεβής, Κοντολινάς, Εισοδίων Πιάνας κ.ά.). Ονομαστοί μυλωνάδες θα μείνουν στην ιστορία, οι Δυρραχίτες, οι Λαγκαδιανοί και οι Καστρίτες που κυριάρχησαν για πολλούς αιώνες στους μύλους της Αρκαδίας και της Πελοποννήσου. Η έλλειψη πληροφοριών και γραπτών πηγών καθιστά αδύνατη τη χρονολόγηση παλιών νερόμυλων, καθώς είναι άγνωστοι οι ιδρυτές τους και στη πορεία του χρόνου πολλοί άλλαξαν ιδιοκτήτη. Έτσι, κάποιος μύλος μπορεί να έγινε γνωστός όχι με το όνομα του ιδρυτή του αλλά με κάποιου ενδιαμέσου ή του τελευταίου ιδιοκτήτη.

⁽¹²⁾Ένας νερόμυλος άρχιζε από τη δέση, εκεί που μαζεύονταν τα νερά και τέλειωνε στη χούρχουρη ή ζουριό, δηλαδή στο άνοιγμα που υπήρχε στο κάτω μέρος της τοιχοποιίας του. Αργοκυλούσε από τη δέση το νερό σε τεχνητό αυλάκι (μυλαύλακο) και έφτανε στη γούρνα του μύλου. Μετά περνούσε από την πετρόκτιστη κρέμαση όπου άφηνε τα ξενόφερτα υλικά που κουβαλούσε μαζί του στα ξύλινα δίχτυα της παλουκαριάς, διένυε απόσταση λίγων μέτρων και καθαρισμένο έπεφτε στο πλάγια στημένο μυλοβάγενο για να αποκτήσει δύναμη. Τα μυλοβάγενα ήταν αρχικά ξύλινα, φτιαγμένα από σανίδες που τις συγκρατούσαν σιδερένια στεφάνια και αργότερα, μετά το 1920, έγιναν από λαμαρίνα ή τσιμέντο. Λίγα πετρόκτιστα βαγένια διασώζονται στην Αρκαδία, όπως του μύλου στα Ρολέικα στην Αγία Σοφία και του μύλου του Τσεκούρα στο Λούσιο. Φεύγοντας με πίεση το νερό από το κάτω μέρος του Βαγενιού, απ¹ το σιφούνι (προχώνι) χτυπούσε τα κουτάλια της ξύλινης φτερωτής που ήταν στερεωμένη στο αδράχτι. Τότε αυτή περιστρεφόταν με ταχύτητα και υποχρέωνε την επάνω μυλόπετρα (πανωλίθι) που στεκόταν πάνω στη χελιδόνα να κάνει το ίδιο. Στη χούρχουρη εκτός από τη φτερωτή και το σιφούνι υπήρχε και το κατάντι, που πάνω του στηριζόταν το αδράχτι, ο σταυρός, η σηκωτήρα και η σταματήρα (κρατήρας) που σταματούσε τη λειτουργία του μύλου. Το ανεβοκατέβασμα του σταυρού αυξομείωνε την επαφή στις δύο μυλόπετρες. Με το ανέβασμα ο μύλος, άλεθε περισσότερο καρπό και έβγαζε χοντρό αλεύρι με το κατέβασμα το αντίθετο. Στο κύριο σώμα του στεγασμένου κτιρίου βρίσκονταν οι μυλόπετρες, άλλα εξαρτήματα του μύλου και οι σωροί με τα γεννήματα. Σκληρές πέτρες πελεκημένες και δεμένες με σιδεροστέφανα, ήταν οι μυλόπετρες, οι οποίες έρχονταν κυρίως από το νησί της Μήλου (νταμάρια είχαν εκεί και Κοσμίτες) και έπρεπε να χαραχθούν σωστά με το μυλοκόπι. Μόλις χάραζε το λιθάρι ο μυλωνάς πρωτάλεθε το δικό του σιτάρι και έφτιαχνε αλεύρι μέσα στο οποίο υπήρχαν ακόμα σκόνες. Αυτό ήταν το "αποχαραιδι" που δινόταν ως τροφή στα γουρούνια. Οι μυλόπετρες είχαν διάμετρο 1,20 μέτρα και πάχος γύρω στα 30 εκατοστά. Στο κέντρο

⁽¹²⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

τους είχαν άνοιγμα 15 εκατοστών περίπου και από το επάνω μέρος, τη γούλα, πέρανε ο καρπός που αλεθόταν καθώς έπεφε από τη σκαφίδα (σκάφη). Την τροφοδοσία του μύλου με καρπό αναλάμβανε η ταΐστρα και η βαρδαλομένα που ήταν τοποθετημένες μπροστά και στο κάτω μέρος της ξύλινης σκαφίδας. Η συνήθης ποσότητα αλέσματος δεν ξεπερνούσε τα δύο φορτώματα (200 - 240 οκάδες) και κάλυπτε τις ανάγκες διατροφής ενός μήνα.

Τα γεννήματα που άλεθαν ήταν σιτάρι, κριθάρι, αραποσίτι, βρώμη και κάθε είδους ζωοτροφές. Στα χρόνια της Κατοχής άλεσαν ξεραμένα γκόρτσα, χαρούπια και κυρίως αραποσίτι. Οι Αρκάδες που έζησαν τότε γεύτηκαν και τράφηκαν βασικά με τη μπομπότα (αραποσιτένιο ψωμί). Εκτός από τη βασική λειτουργία των νερόμυλων που αναφέρεται στην διαβίωση του ανθρώπου, οι μύλοι είναι άρρηκτα δεμένοι και με την ιστορία του τόπου μας. Από τους φιλόξενους μυλωνάδες ζητούσαν απάγκιο και ψωμί, όχι μόνο οι στρατοκόποι, οι γυρολόγοι, οι αγωγιάτες αλλά και οι Κλέφτες, και οι Αρματολοί τα χρόνια της σκλαβιάς. Αλλά και αργότερα, εκεί έβρισκαν δροσερό νερό το καλοκαίρι και ζεστασιά στο τζάκι το χειμώνα, οι κυνηγημένοι από τους Βαυαρούς Έλληνες και στην Κατοχή οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.

Χώροι συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού ανθρώπων οι μύλοι, συνδέθηκαν άμεσα με την κοινωνική ζωή της περιοχής τους. Στους νερόμυλους και τους μυλωνάδες έχει την πηγή του πλούσιου λαογραφικού υλικού, ιστορίες, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια, παροιμίες αλλά και θρύλοι για νεράιδες, λάμιες και καλικάντζαρους. Έρημοι και μόνοι οι μυλωνάδες αποζητούσαν τη γυναικεία συντροφιά με ιδιαίτερη ευχαρίστηση. Οι νέες και οι χήρες ήταν γι' αυτούς ένας γλυκός πειρασμός. Άλλες φορές αντιδικούσαν με τους απαλές τους γιατί το αλεύρι δεν βγήκε ψιλό και το σιμιγδάλι καλοαλεσμένο. Ο λαός μας δεν εμπιστευόταν γενικά τους μυλωνάδες γιατί, αγράμματοι καθώς ήταν, έκαναν συχνά λάθη στα αλεστικά αλλά υπήρχαν και κάποιοι κατεργάρηδες που έκλεβαν στο ζύγι και έβαζαν νερό στο αλεύρι για να βαρύνει.

Συμπλήρωμα πολλές φορές ενός νερόμυλου ήταν και η νεροτριβή που στεγαζόταν σε διπλανό χώρο ή αποτελούσε ξεχωριστή υπαίθρια εγκατάσταση. Στην Αρκαδία λειτούργησαν και οι δύο τύποι νεροτριβής: οι "γυριστές" με μεγαλύτερη διάμετρο του ξύλινου κάδου (βούτα) που είχε το μεγαλύτερο τμήμα του χωμένο στο έδαφος και οι "βουτηχτές" με μικρότερη διάμετρο αλλά μεγαλύτερο ύψος. Στις γυριστές το νερό εκτοξευόταν από το στόμιο του Βαγενιού στο τοίχωμα του κάδου και δημιουργούσε περιστροφική κίνηση των ρούχων, ενώ στις βουτηχτές το νερό εκτοξευόταν σχεδόν κατακόρυφα ανεβοκατεβάζοντας τα ρούχα. Τα σαΐσματα, οι μπατανιές, οι βελέντζες, οι φλοκάτες και τα χοντρά ρούχα της φορεσιάς, μετά από το σωστό χρόνο παραμονής τους στη βούτα έβγαιναν από το νεροτριβιάρη με τη φούρκα (κλειδέρα), ένα μακρύ λεπτό ξύλο και απλώνονταν για να στεγνώσουν στις πέτρες

των ποταμιών και στους γύρω θάμνους. Οι νεροτριβές λειτουργούσαν κυρίως το καλοκαίρι που τα νερά δεν θολώνουν και τα ρούχα στεγνώνουν εύκολα. Από τις νεροτριβές της Μαυράδας, της Απόσκιας, του Προδρόμου, της Βάλταινας, του Μαριού και άλλων πολλών πέρασαν, τα χοντρά σκουτιά των σπιτιών που χρησιμοποίησαν οι πρόγονοι μας, αλλά και εκείνα που έμειναν ως ενθύμια του αργαλειού στους γιούκους και τα μπαούλα των Αρκαδικών σπιτιών.

Τα άφθονα νερά του κεφαλαριού του Αγιαννιού, κοντά στη Δημητσάνα, κατέστησαν από τον 16ο αιώνα την περιοχή ένα μεγάλο βιοτεχνικό συγκρότημα. Πριν λίγα χρόνια αναπαλαιώθηκαν κάποια κτίρια του από την ΕΤΒΑ, την Περιφέρεια Πελοποννήσου και τη Μητρόπολη Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως. Δημιουργήθηκε το υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης που κατέστη πόλος έλξης των σύγχρονων ανθρώπων, σε ένα τόπο που ονομάστηκε *"οπλοστάσιο του Μοριά"*, γιατί εδώ λειτούργησαν 14 μπαρουτόμυλοι τα χρόνια του Αγώνα, που σύμφωνα με τον Μ. Οικονόμου *"εδύνατο να εξαχθεί πυρίτις καθ'έκαστον ημερονύκτιον έως 500 οκάδες"*. Οι μπαρουτόμυλοι της Δημητσάνας ανήκουν στην ομάδα των υδροκίνητων μηχανών που ως βασικό χαρακτηριστικό τους είχαν την μετατροπή της περιστροφικής κίνησης της κάθετης φτερωτής που προκαλούσε το νερό σε παλινδρομική των κοπανιών (ξύλινων δοκαριών) που ανασηκώνονταν και έπεφταν με δύναμη μέσα στα γουδιά που βρίσκονταν ακριβώς από κάτω τους. Έτσι επιτυγχανόταν η κονιοποίηση των πρώτων υλών (νίτρου, θείου, κάρβουνου) και η ανάμειξη τους σε ένα ομοιογενές μείγμα (χαλβά). Ακολουθούσε το λιάσιμο της ζύμης αυτής για να μετατραπεί σε στεγνό υλικό, κατάλληλο για την κοκκοποίηση με τη βοήθεια κόσκινων. Μετά η μπαρούτη έμπαινε σε μεγάλα μεταλλικά κουτιά για να θερμανθεί και να ψηθεί, ακολουθούσε ο γραφίτης και το τελευταίο κρησάρισμα για να χωριστεί η ψιλή από τη χοντρή μπαρούτη πριν δοθεί στην κατανάλωση. Στη Δημητσάνα υπάρχει και οικογενειακό επώνυμο "Μπαρουξής" το οποίο δόθηκε αρχικά σαν παρωνύμιο αφού ήταν δηλωτικό επαγγέλματος. Ο δε γέρος του Μοριά, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, έγραψε στα απομνημονεύματά του ότι *"Μπαρούτι είχαμε την έκαμνε η Δημητζάνα"*.

Από τα νερά του κεφαλαριού του Αγιαννιού, από εκείνα της Ζάτουνας, της Μάνας του Νερού στην Τριπολιτσά και του Μυλάοντα στη Βυτίνα, λειτούργησαν τους προηγούμενες αιώνες πλήθος από εργαστήρια επεξεργασίας δερμάτων, τα βυρσοδεμεία ή ταμπάκια όπως λέγονταν. Μέσα στις λίμπες τους αργάζονταν τα δέρματα των σφαγμένων ζώων με το νερό, τον ασβέστη και φυτικές δεψικές ύλες που προέρχονταν από τα βελανίδια, το σχίνο, το πεύκο, την καστανιά, τη ρίζα του πουρναριού και το ελαιόλαδο. Πριν παραδοθούν στο εμπόριο επεξεργασμένα τα δέρματα και κατάλληλα για την κατασκευή υποδημάτων, ενδυμάτων, σαμαριών, λουριών κ.ά. βάφονταν από τους ίδιους τους ταμπάκηδες με φυτικές ύλες (πρινοκόκκι, κινά, λάκα). Οι βυρσοδέφες

δούλευαν βρώμικοι και υδρωμένοι μέσα στα νερά και τη λάσπη, πάθαιναν πνευμονία και φυματίωση αλλά και μολύνονταν από ένα μικρόβιο (άνθρακα) που βρισκόταν στη τρίχα των τομαριών.

Ο άνθρωπος σε όλη τη διαδρομή της εξέλιξης του αναζητούσε μεθόδους που θα απλούστευαν την εργασία και τη ζωή του. Η έλλειψη ορεινής οδοποιίας στην Αρκαδία καθιστούσε αδύνατη τη μεταφορά μεγάλων κορμών δέντρων που έπρεπε να μεταφερθούν από τα κωνοφόρα δάση του Μαινάλου και του Πάρνωνα για να σχιστούν και να διοχετευτούν στο εμπόριο. Στην Ευρώπη, τον 14ο αιώνα (Γερμανία, 1322), εμφανίστηκαν τα πρώτα υδροπρίονα. Η δύναμη της πτώσης του νερού κινούσε την προιονόλαμα η οποία τεμάχιζε τους κορμούς των δέντρων που είχαν τοποθετηθεί πάνω στο φορείο (καρότσι). Στην Ελλάδα το νεροπρίονο έκανε την εμφάνιση του μετά την απελευθέρωση (Εύβοια, 1836) ενώ στην Αρκαδία στο τέλος του 19ου αιώνα λειτούργησαν νεροπρίονα στο Μαίναλο: του Σουχλήρη στην Αλωνίσταινα, του Καλόγερου στη Πιάνα, του Παπαχαντζή στη Δημητσάνα. Στον Πάρνωνα των Κοψαύτη, Καμπουρολιά στον Πλάτανο, του Σαρμπόκου στη Σίταινα, του Μπάρδη στην Καστάνισα, του Κοκλάνη στο Παλαιοχώρι και του Τσώκρη στο Καμποχώρι της Μεγαλόπολης.

Η εγκατάλειψη της υπαίθρου, η επέκταση του οδικού δικτύου και τα προϊόντα "της φάμπρικας", έβαλαν εδώ και λίγες δεκαετίες, στο περιθώριο τους νερόμυλους, τις νεροτριβές, τους μπαρουτόμυλους, τα νεροπρίονα και τα ταμπάκια που λειτούργησαν στην Αρκαδική γη. Σταμάτησε η φτερωτή, σάπισαν οι δόγες του κάδου, διαλύθηκαν τα κοπάνια, εξαφανίστηκαν τα φορεία, παραχώθηκαν οι λίμπες και έμειναν μονάχα ελάχιστες υδροκίνητες εγκαταστάσεις που λειτουργούν ακόμα: ο μύλος του Χάντζιου στη Βάχλια, ο μύλος και η νεροτριβή του Βουτυριά στα Λαγκάδια, η νεροτριβή στου Φούσκαρη, ο μύλος του Χαλούλαγα στην Καρύταινα, του Πανάρα στην Καρκαλού, του Χοντρού στο Βάστα, του Σπηλιόπουλου στην Πιάνα και ο Μπαρκέικος στον Πλάτανο. Λιθόστρωτοι δρόμοι και μονοπάτια, κρυμμένα πολλές φορές μέσα στα ρουμάνια και τις ρεματιές, οδηγούν σε αυτά τα υπέροχα μνημεία του λαϊκού μας πολιτισμού, που σίγουρα δεν τους άξιζε τέτοια τύχη. Αγνοί άνθρωποι της υπαίθρου που αγωνιούν και αγωνίζονται γι' αυτά περπάτησαν μαζί μου σε ένα ταξίδι κοπιαστικό αλλά συνάμα μοναδικό. Οφείλω να ευχαριστήσω και εσάς, αγαπούσα τον τόπο μου και νόμιζα ότι τον ήξερα καλά, αντιλήφθηκα ότι το ταξίδι μου μόλις άρχισε.

4.1 Η Βρύση στο Πυργάκι ^{(13),(14)}

Ερημιά, γαλήνη και τα χιόνια στις κορφές των Αρκαδικών Βουνών, συνόδευσαν την επίσκεψη μου στο εγκαταλειμμένο εδώ και τρεις δεκαετίες Πυργάκι. Τα σπήτια του που κτίστηκαν σε πλαγιά του Μαινάλου μπορεί να γκρεμίστηκαν γιατί τα χώματα ήταν σαθρά και η φύση έχει το προνόμιο να μια επιβάλλει τη δική της θέληση, έμειναν όμως ολόρθα δύο κτίσματα που έκλειναν μέσα τους δύο βασικές ανάγκες των Πυργακιωτών, την προσευχή και τη δίψα τους. Διασώθηκαν η εκκλησία του Αγιάνη και λίγα μέτρα κοντά της η βρύση του χωριού, κτίσμα ξεχωριστό για το μέγεθος και τις τέσσερις καμάρες του (δύο στη πρόσοψη και δύο στα πλάγια μέρη). Παράλληλόγραμμες μεγάλες πέτρες έχουν χρησιμοποιηθεί σ' αυτή την καλοχτισμένη κρηνική κατασκευή.

Η Βρύση στο Πυργάκι

Επιγραφή η οποία υπήρχε ανάμεσα στις δίδυμες καμάρες της και θα μας αποκάλυπτε το χρόνο κτίσης και τους μαστόρους της, έχει αφαιρεθεί. Τη μόνη μαρτυρία για την παρουσία της, βρήκαμε σε φύλλο της εφημερίδας Φωνή της Γορτυνίας, το έτος 1935, η οποία αναφέρει ότι *"ο σύλλογος φιλοπροόδων Πυργακίου, Άγιος Ιωάννης, κατασκεύασε την κάτωθι του χωριού Βρύσιν, η οποία ήτο κατεστραμμένη από πολλών ετών"*. Το νερό έχει στερέψει από τις τέσσερις χορταριασμένες κορύτες της γιατί ακολούθησε και αυτό το δρόμο που πήραν οι Πυργακιώτες όταν εγκατέλειψαν το χωριό τους και εγκαταστάθηκαν στη Βυτίνα.

Σε κοντινή απόσταση, στο δρόμο για τη Μονή Αγίων Θεοδώρων, βλέπουμε τη βρυσούλα του Μακρμανού. Σε δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται σ¹ αυτή, ο δημιουργός του παρακαλεί να έρθει γρήγορα η άνοιξη για να βγει η αγαπημένη του στα βουνά:

⁽¹³⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

⁽¹⁴⁾ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΤΡ., Ελατόφυτη Βυτίνα, Βυτίνα 1998

*(15) Γρήγορα να 'ρθεις άνοιξη κι όμορφο καλοκαίρι
να βγει η Φροσύνη στα Βουνά να ξεκαλοκαιριάσει
να πει νερό απ' το Μακρυανό κι απ' τους Αγιοθοδώρους
να πει νερό να βρει γιατριά, να ροδοκοκκινίσει.*

Η δημοτική μούσα αναφέρεται στις ιαματικές ιδιότητες του νερού του Μακρυανού, σε εποχές που θέριζε τον τόπο μας η φυματίωση.

4.2 Οι ποταμοί Μαλοίτας και Μολάων⁽¹⁶⁾

Η αρχαία πολίχνη Μεθύδριον οικίστηκε από τον Ορχομενό και έλαβε το όνομα της από τα δύο ποτάμια που την περιέβαλλαν. Δυτικά ο Μαλοίτας, ανατολικά ο Μολάων. Στο Μεθύδριο οι μεσόγειοι κάτοικοι του λάτρευαν το θεό του υγρού στοιχείου και των αλόγων, τον Ποσειδώνα. Πρώτοι αυτοί τον ονόμασαν "Ίππιο" και έκτισαν Ιερό προς τιμήν του.

Στις ελατοσκεπασμένες δυτικές διακλαδώσεις του Μαινάλου, αποκτούν τα πρώτα τους νερά οι δίδυμοι ποταμοί. Ο Μολάων στο κεφαλόβρυσο Ασπρονέρι, στην περιοχή του Πυργακίου και ο Μαλοίτας στη θέση Χαλίκι ή Λιβάδι. Αυτός θα δεχτεί νερά από τρία ακόμη κεφαλόβρυσια και θα ανταμώσει τον Μολάοντα βορειοδυτικά στη θέση Διπόταμα. Ενωμένοι θα περάσουν δυτικά από τη Βυτίνα ως ένας ποταμός με το όνομα Μολάων ή ποτάμι της Βυτίνας που θα διασχίσει ένα φαράγγι το οποίο στις δύο πλευρές του έχει σπήλαια, ασκητήρια, ταμπουρία κλέφτικα, υπέροχα γεφύρια και μικρούς καταρράκτες, θα βγει από το πέτρινο πέρασμα του ήρεμα, θα κυλήσει τα νερά του ως το Δαρέικο κάμφο και εκεί στη θέση Σμίξη θα συναντηθεί με τον Τράγο ποταμό.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα μόνο δύο μήνες το καλοκαίρι στέρευαν τα νερά του. Όταν όμως υδροδοτήθηκαν από τις πηγές του το 1912 η Βυτίνα, το 1953 το Λεβίδι, το 1965 η Τρίπολη και πενήντα ακόμα Μαντινειακά χωριά, έχασε την ορμή του, άλλαξε το όνομα του και έγινε ο σημερινός Ξεριάς.

4.2.1 Τα πετρόκτιστα Γεφύρια του Μολάοντα

Η πορεία της κοίτης του ποταμού από τις πηγές ως την εκβολή του αποτελεί ένα φυσικό σύνορο ανάμεσα στη βορειοδυτική Μαντινεία και τη Γορτυνία. Τα ορμητικά του νερά, κυρίως το χειμώνα, δημιούργησαν την ανάγκη γεφύρωσης του σε κείρια περάσματα. Για να *"μην πνίγεται ο κοσμάκης, ο φτωχός και ο περιφρονημένος, για να*

⁽¹⁵⁾ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΤΟΠΙΚΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

⁽¹⁶⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

πάψουν οι τρομάρες όλων όσων ξεκινούν τον χειμώνα για την αγορά του Λεβιδίου και της Τριπόλεως και να μην έχουν το φόβο μήπως δεν γυρίσουν πίσω από το απαίσιο αυτό ποτάμι" διαμαρτύρονταν παλιότερα με επιστολή τους οι κάτοικοι τριάντα χωριών της Γορτυνίας. Το Μεθύδριο είχε κτιστεί σε θέση στρατηγική και δεσπόζουσα σ¹ όλες τις οδικές αρτηρίες της εποχής του. Προς την Ολυμπία, τον Κλείτορα και τον Ορχομενό αλλά, και προς τη Μεγάλη Πόλη. Το σωζόμενο πόδι ενός μονότοξου γεφυριού στο Μυλάοντα, λίγα μέτρα πιο πάνω από το μύλο του Μπράχου μας παραπέμπει σε χρόνια αρχαία και πιθανόν σε κάποια από τις παραπάνω τρεις αρχαίες οδούς.

4.2.3 Οι Νερόμυλοι του Μυλάοντα⁽¹⁶⁾

Το αρχαίο όνομα του ποταμού έχει συνδυαστεί με την ανάπτυξη πολλών νερόμυλων και νεροτριβών στις δύο του όχθες. Στην ερημιά του φαραγγιού έκλεισαν πια οι στράτες που οδηγούν στα ρημαγμένα κτίρια των μύλων, τα νερά αμάζευτα και σκόρπια κυλούν σε χαλασμένα मुλαύλακα, ακουμπισμένες στους γέρικους τοίχους τους στέκουν οι μυλόπετρες, εξαφανίστηκαν και οι καλλίγραμμες λάμιες που τριγυρούσαν εδώ.

Από τις πηγές του Μαλοίτα και του Μυλάοντα μέχρι την εκβολή τους σαν ενιαίο ποτάμι στο Δαρέικο κάμπο, καταγράψαμε πάνω από είκοσι υδροκίνητες εγκαταστάσεις. Αρχίζοντας από το Μεθύδριο κοντά στην Παναγιά, όπου ο Χρήστος Στρουσόπουλος είχε ένα ταμπακόμυλο που επεξεργαζόταν δέρματα και δύο νερόμυλους. Τον έναν αγόρασαν οι Παντελόπουλοι το 1940 και τον έκαναν ξυλεργοστάσιο και τον άλλον αγόρασε ο Αναστόπουλος από το Μεθύδριο. Κάτω από τη Μονή των Αγίων Θεοδώρων υπήρχε ο Καλογερικός μύλος που είχε και νεροτριβή. Στη συνέχεια οι ντόπιοι μας διηγούνται πως άκουγαν τον μονότονο ήχο της μυλόπετρας στους μύλους του Μπράχου, του Τζιώρατζιου, του Μπλέκα, των δύο Πετρέικων μύλων και της νεροτριβής τους, του Παναγιωτακόπουλου, του θαλασσινού, του Τσελεπή, του Χρυσανθόπουλου, του Μπόμπολα, του Πολύχρονη, του Σκυλάκου, του Κόλλια, του μύλου της Μονής Κερνίτσας, του Φόλου και του Κωστόπουλου. Από αυτά τα απομεινάρια του λαϊκού μας πολιτισμού, σε καλύτερη κατάσταση, αντικρίσαμε την ψηλή κρέμαση και το εντυπωσιακό πετρόκτιστο κτίριο του καλογερικού μύλου της Κερνίτσας που η δέση του ήταν κοντά στο γεφύρι της ΤζαΒάραϊνας. Χίλια μέτρα μακριά το मुλαύλακό του, περνώντας μέσα από το φαράγγι στις θέσεις Δρυμώννα, Σπηλιά και Αγιάνη, ακουμπισμένο σε πολλά σημεία πάνω σε βράχους, κατέληγε στο μύλο. Από τους τελευταίους του ενοικιαστές ήταν ο Βαλτεσινικιώτης μυλωνάς Μιχάλης Κατσιγιάννης του οποίου κόρη είναι η ηγουμένη του μοναστηριού, Μακαριά. Όταν σταματούσε η λειτουργία του μύλου από κάποια ζημιά ή "κοβόταν" το मुλαύλακό, ο μπάρμπα-Μιχάλης, μετά την

⁽¹⁶⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

αποκατάσταση της λειτουργίας του, έβγαινε με τη τρουμπέτα και ειδοποιούσε τους πελάτες του ότι μπορούν να φορτώσουν τα σιτηρά στα μουλάρια τους και να 'ρθουν για να αλέσουν.

4.3 Το Πλατανογέφυρο

Όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1940 άνοιξε νέος δρόμος προς το Πυργάκι, "ξεκουράστηκε" το παλιό τοξωτό γεφύρι της περιοχής, το Πλατανογέφυρο. Το όνομα του το πήρε γιατί κτίστηκε ανάμεσα σε πανύψηλα πλατάνια που αναπτύχθηκαν στις δύο όχθες του ποταμού. Γεφύρωσε την κοίτη του κοντά στο μύλο τον Καλογερίκο, ενώ το λιθόστρωτο κατάστρωμα του δέχθηκε συχνά τα πέταλα από τ'

Το Πλατανογέφυρο

άλογο του Γέρου του Μοριά που επισκεπτόταν τους συγγενείς του στο Πυργάκι, αλλά και το Μοναστήρι των Αγίων Θεοδώρων, όπου έμαθε από τους καλόγερους τα πρώτα του γράμματα.

4.4 Το Γεφύρι στο Ζαρζί

Από ένα μονοπάτι νοτιοδυτικά της Κάτω Βυτίνας πλησιάζουμε το πετρόκτιστο γεφύρι του Ζαρζιού που οφείλει το όνομα του στην ομώνυμη περιοχή. Το έτος 1826 όταν ο Ιμπραήμ λεηλατούσε το Μοριά, έχουμε την πρώτη γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη του. Το μονότοξο γεφύρι έχει στα δυτικά του ένα ανακουφιστικό άνοιγμα

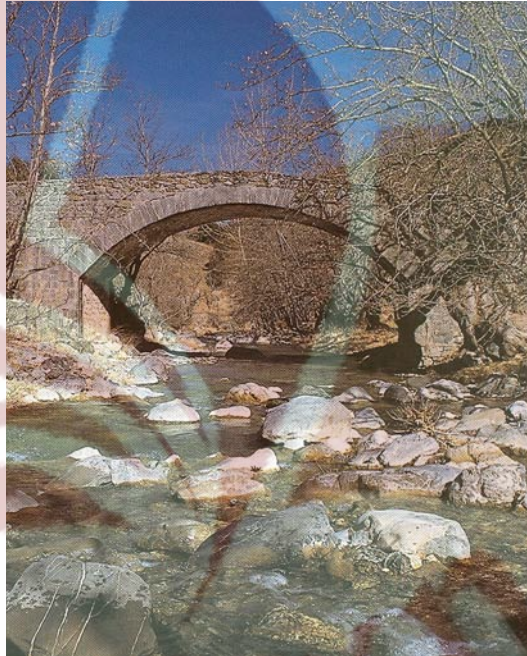
Το Γεφύρι στο Ζαρζί

για να διευκολύνει το πέρασμα των ορμητικών νερών σε μεγάλες κατεβασιές του ποταμού, αλλά και να περνάει το μυλαύλακο που με το νερό του γύριζε η φτερωτή του Πετρείκου μύλου. Όταν στα τέλη του 19ου αιώνα (1890) ο Πατρινός γιατρός και πεζοπόρος ολάκερης της Πελοποννήσου, Χρήστος Κορύλλος, πέρασε από τα Μαγούλιανα στην Βυτίνα, έγραψε για τη γέφυρα πως "είναι λίθινη, μονότοξη επί

Τουρκοκρατίας κτισθείσα και επισκευασθείσα υπό του νυν δημάρχου της Νυμφασίας, Ιωάννου Λαμπρινόπουλου".

4.5 Το Γεφύρι της Τζαβάραινας

Μια ηλιόλουστη ανοιξιάτικη μέρα, πήραμε το μονοπάτι που ξεκινάει λίγο πριν από το Μοναστήρι της Κερνίτσας, αναζητώντας το γεφύρι της Τζαβάραινας. Μια σαραντάλεπτη περιπλάνηση προς το νότο μας οδήγησε στο καλοκτισμένο λιθόκτιστο γεφύρι. Άξιζε η αγωνία και ο κόπος της αναζήτησης μέσα στο μαύρο τόπο της μεσαιωνικής Κερνίτσας που άκμασε εδώ. Το μονότοξο γεφύρι, σύμφωνα με έγγραφα του αρχείου της Βυτίνας, κτίστηκε το 1868 στη θέση

Το γεφύρι της Τζαβάραινας

παλιότερου που πήραν μαζί τους τα ορμητικά νερά του ποταμού ενώ ο μάστορας που δούλεψε εδώ, ήταν ο Γεώργιος Γιαννακόπουλος από τα Μαζέικα. Πήρε το όνομα του από κάποια Βυτινιώτισσα Τζαβάραινα για κάποιο γεγονός που ξεχάστηκε ή από τις γύρω λάκες που λέγονται ακόμη "λάκες της Τζαβάραινας". Από το λιθόστρωτο κατάστρωμα του διάβηκαν κυρίως οι κάτοικοι των χωριών της Βυτίνας και του Δήμου Κλείτορος.

4.6 Οι Βρύσες της Βυτίνας ⁽¹⁷⁾

Η περιοχή γύρω από τη Βυτίνα είναι πλούσια σε πηγές άφθονου και βουνίσιου νερού. Δύο είναι οι πιο ονομαστές, η φημισμένη Κοκκινόβρυση στο δρόμο προς την Αλωνίσταινα και η Αλογόβρυση στην κορυφή του θαυμάσιου Όρους (Πατερίτσα). Κοντά στη δεύτερη βρέθηκαν όστρακα από χελώνες σαν εκείνα που ο Απόλλωνας έφτιαξε τη λύρα του, όπως θέλει η μυθολογία. Ως το 1912 η Βυτίνα υδρευόταν ανεπαρκώς από τις τρεις κυριότερες βρύσες της, το Πηγάδι, τον Αρτόση και το Κακούτσι καθώς και από τα πηγάδια της. Ο Χ. Κορύλλος, το 1890, θα μετρήσει εδώ "τριάντα φρέατα και δεξαμενές". Το έτος 1876 ο ομογενής στη Βεσσαραβία Παναγιώτης Ταμπακόπουλος θα διαθέσει

⁽¹⁷⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002 και το ΑΡΧΕΙΟ της ΒΥΤΙΝΑΣ

25.000 δραχμές για να φέρει νερό από τις πηγές Πωρή και Περδικόβρυση. Το έργο όμως "κακώς αρξάμενον και κακώς διεξαχθέν, απέτυχεν οικτρώς".

Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Τρύφων Ζαχαρόπουλος ευεργετεί την κωμόπολη με 120.000 δραχμές, για να έρθει νερό από το Μεθύδριο. Το έργο ολοκληρώθηκε το έτος 1912 και μια μαρμάρινη επιγραφή τοποθετημένη σε βρύση της Βυτίνας (στην έξοδο προς Λαγκάδια) απονέμει τιμή στο μεγάλο ευεργέτη της. Στα νοτιοανατολικά της Βυτίνας συναντάμε τη μοναδική βρύση της Αρκαδίας που λέγεται Πηγάδι. Η ονομασία πιθανόν να δείχνει την προέλευση εκείνων που την κατασκεύασαν. Να ήταν άραγε Ηπειρώτες μαστόροι; Γιατί μονάχα στο Πωγώνι της Ηπείρου συνήθιζαν να αποκαλούν τις βρύσες "πηγάδια". Ο όγκος αυτής της κρηνικής κατασκευής της δίνει και μια δεύτερη ονομασία, Μεγάλη Βρύση την αποκαλούν οι ντόπιοι. Αυτή κτίστηκε με καλοπελεκημένες ασβεστολιθικές πέτρες, μαύρου χρώματος ενώ ο κοκκινόχρωμος χρωματισμός των αρμών της μας δείχνει ότι χρησιμοποιήθηκε κονίαμα με τριμμένο κεραμίδι (κορασάνι). Στον τοίχο της ημικυκλικής αψίδας της ανοίγονται δύο ισλαμίζουσες θυρίδες, για να ακουμπούν επάνω τους τα τάσια και τα κύπελλα που θα ξεδιψάσουν με τη δροσιά του νερού τους τον κουρασμένο Βυτιναίο. Στο πάνω μέρος του αψιδώματος έχει εντοιχιστεί μαρμάρινη πλάκα που τα φθαρμένα γράμματα της, ο Αρκάδας αρχιτέκτων και ερευνητής Αργύρης Πετρονώτης διαβάζει ως εξής:

*ΕΚ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΚΑΙ ΚΩΜΗΣ
ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΟΣ ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΟΥΤΟΣ ΕΣΤΙΝ
Ο ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΑΣ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑΝ ΠΗΓΗΝ
ΕΙ ΙΔΙΩΝ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ*

1813

Το έτος 1883 ο Παν. Παπαζαφειρόπουλος στο έργο του "Μεθυδριάς", μας δίνει μια ακόμη σημαντική πληροφορία, ότι στο πίσω μέρος του Πηγαδιού σωζόταν άλλο κτίσμα Ενετικής εποχής. Ένας μουλαρόδρομος στα δυτικά της Βυτίνας, κάτω από την Αγία Παρασκευή, μας οδηγεί στη δεύτερη βρύση της, τον Αρτότση. Πλησιάζοντας τη θολωτή αυτή βρύση ένα ανοιξιάτικο πρωινό, το μελωδικό σφύριγμα που έβγαινε από τα χείλη ενός μικρού τσοπάνου μάς έκανε να αναλογιστούμε μήπως ο τραγοπόδαρος Πάνας δεν πέθανε αλλά ζει και κρύβεται μέσα στα υπέροχα Αρκαδικά Βουνά. Κανένα σημάδι

Το Πηγάδι ή Μεγάλη Βρύση, Βυτίνα

χαραγμένο πάνω στις πέτρες της δεν αποκαλύπτει το χρόνο κατασκευής της. Οι δύο

γλυπτές κορύπτες πρόσφεραν ολόδροσα νερά, μέχρι πριν λίγα χρόνια. Βρήκαμε όμως μονάχα μία, σκεπασμένη με πρασινάδα, κάτω από την αριστερή οπή γιατί η δεύτερη "χάθηκε" μέσα στην ερημιά.

Λίγα μέτρα από τη Βυτίνα σε βορειοανατολική κατεύθυνση σώζεται ανακαινισμένη πρόσφατα, η τρίτη βρύση της, το Κακούτσι. Το μικρό μέγεθος της θολωτής αυτής βρύσης ίσως φανερώνει την αιτία της ονομασίας της. "Κακούτσι (κο)" λέγεται σε πολλές περιοχές της χώρας μας το μικροκαμωμένο, το καχεκτικό.

Η βρύση του Αρτότσι, Βυτίνα

4.7 Η Νυμφασία Πηγή⁽¹⁸⁾

Η κοντινή απόσταση των πηγών Πηγάδι της Βυτίνας και Προσινίκος της Νυμφασίας καθώς και η ακριβής μετατροπή των σταδίων σε μέτρα, έκανε τους κατοίκους τους να διεκδικούν για λογαριασμό τους την πηγή που διέμεναν οι Νύμφες. Τα κείμενα όσων μελέτησαν στο παρελθόν το αρχαίο Μεθύδριο αλλά και την ευρύτερη περιοχή (Παπαζαφειρόπουλος, Λάσκαρης, Βογιατζής, Κανδηλώρος, Φλούδας, Παπαχατζής, Πετρονώτης) θεωρούν ότι η Προσινίκος πηγή είναι πιθανότερα η ονομαζόμενη Νυμφασία από τον Πausανία.

Η Νυμφασία πηγή

Ανατολικά της Γρανίτσας, η οποία ονομάστηκε Νυμφασία από το έτος 1927, δύο σύγχρονες πετρόκτιστες στοές θα μας οδηγήσουν στη ρίζα ενός βραχώδους λόφου που αναβλύζει κρυστάλλινο νερό. Εδώ κατέβαιναν από τις κορυφές του Μαινάλου σε "άφωνη ώρα"

⁽¹⁸⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002 και το ΑΡΧΕΙΟ της ΒΥΤΙΝΑΣ

για να λουστούν και να ξεκουραστούν οι θυγατέρες του Δία, κατά τον Όμηρο. Κινηγημένες και έντρομες πολλές φορές από τις διαρκείς ερωτικές παρενοχλήσεις του Αρκαδικού θεού Πάνα. Θεές των φυσικών δυνάμεων, της γονιμότητας και της ανάπτυξης του φυτικού και ζωικού βασιλείου, οι οποίες ανάλογα με τον τόπο που διέμεναν λέγονταν Ορειάδες (στα όρη), Ναϊάδες (στις πηγές), Δρυάδες (στα δάση), Λιμναίες (στις λίμνες) και Νηρηίδες (στις θάλασσες).

4.8 Η Παλιά Βρύση, Πράσινο⁽¹⁹⁾

Η Παλιά Βρύση στο πάνω χωριό αποτελεί κατασκευή ξεχωριστή για την περιοχή χάρη στα τρία ανοίγματα της. Ο δημιουργός της εκμεταλλεύτηκε τη μικρή κλίση του εδάφους και άφησε στις δύο πλάγιες όψεις από ένα τοξωτό άνοιγμα. Σκαλισμένο σε ένα αγκωνάρι του δεξιού ποδιού της βρύσης είναι το έτος κατασκευής της, το 1859 ενώ φυλαγμένο στις μνήμες των γεροντότερων είναι ότι *"την έκτισε κάποιος Μπαμπαλής"*, επώνυμο που συναντάται σε πολλές οικογένειες του χωριού. Στη ράχη του ασβεστωμένου θόλου της,

δύο καλοπελεκημένες κορύπτες άφηναν το λιγοστό νερό τους να κυλήσει στο έδαφος, το Σεπτέμβρη του 2001 που την επισκεφθήκαμε. Δύο θυρίδες πάνω από αυτές φτιάχτηκαν από το μάστορα για να ακουμπάνε τα κύπελλα τους εκείνοι που δροσίζονταν απ' τα νερά της. Τη μακροχρόνια

Η παλιά Βρύση στο Πράσινο

απουσία τους όμως εκμεταλλεύτηκε μια αγριοσυκιά που φύτρωσε εκεί για να δείχνει το μοναδικό δρόμο διάσωσης της βρύσης που είναι η αναπαλαίωση της.

4.9 Το Γεφύρι του Αγιάνη⁽²⁰⁾

Ο ξεροπόταμος Ρεντεζέλας πηγάζει από το Βαλτεσινικό, προχωράει αφήνοντας στα δυτικά του την Κερπινή, στα ανατολικά το Δρακοβούνι και καταλήγει στο Λάδωνα μέσω

⁽¹⁹⁾ ⁽²⁰⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

του Τράγου ποταμού. Στην πορεία του διασχίζει ένα εκπληκτικής ομορφιάς φαράγγι που οι ντόπιοι ονομάζουν φαράγγι της Βέλικας. "Βελίκα" στα σλαβικά σημαίνει ποταμός. Ανάμεσα στα υψώματα που ακουμπούν τις δύο πλευρές του, τον Μάιο του 1944, οι Έλληνες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης μετά από τρίωρη μάχη (της Γλόγοβας) υποχρέωσαν σε ήττα τις δυνάμεις της Κατοχής. Στη θέση Αγιάννης κτίστηκε το πέτρινο γεφύρι για να ενώσει τον παλιό μουλαρόδρομο που διάβαιναν οι άνθρωποι, οι οποίοι είχαν προορισμό την Κερπινή, τη Μυγδαλιά και την Αχαΐα, μέσω του γεφυριού της Κυράς. Λαξευτές ασβεστολιθικές πέτρες μαύρου χρώματος πήραν στα μαγικά τους χέρια οι Λαγκαδιανοί μαστόροι (για τους Γαρδικαίους μιλούν οι ντόπιοι) και έκτισαν το υπέροχο αυτό μονότοξο γεφύρι, επί πρωθυπουργίας του Θ. Δεληγιάννη, στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα. Το γεφύρι εγκαταλείφθηκε όταν στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ο νέος δρόμος πέρασε λίγα μέτρα πιο νότια. Για να έρθει το αυτοκίνητο ως το χωριό τους, οι Κερπινιώτες δεν δίστασαν με κίνδυνο της ζωής τους να κρεμαστούν με σχοινιά στους βράχους και να τους σπάσουν.

Βορειοδυτικά του Δρακοβουνίου στο ίδιο φαράγγι είδαμε ένα άλλο μονότοξο λιθόκτιστο γεφύρι. Αυτό χτίστηκε το 1935 με έξοδα του Δρακοβουνιώτη Σωτ. Αθανασόπουλου, εμπόρου των Αθηνών. Ο μαστορας που δούλεψε σ' αυτό ήταν κάποιος Ασβός από τα χωριά της Τρίπολης, σύμφωνα με τους κατοίκους του χωριού..

Το γεφύρι στον Αγιάννη

4.10 Η Βρύση Μαυρομαντηλού, Κερπινή

"Άτυχη περιοχή, άνυδρη, καταδικασμένη στου Ταντάλου το αιώνιο μαρτύριο. Σκοτωμός στα κοπάδια που ροβολούν απ' τα βουνά στο Λάδωνα για να σβήσουν τον

καλοκαιριάτικο καημό τους". Με αυτά τα λόγια περιγράφει τον τόπο που γεννήθηκε ένας Κερπινιώτης, πριν από σαράντα χρόνια σε τοπική εφημερίδα.

Πηγές και βρύσες καταγραμμένες στην Κερπινή είναι πολλές όπως του Αγιοβασίλη, Αγιώργη, Βοντίτσα, Βρύσες, Γαβράκος, Καμάρι, Μαυρομανηλού, Νεβό, Πωρί, Ρεμελιό και άλλες, λιγότερες και σκόρπιες όμως για τον διψασμένο Κερπινιώτη. Για την ανακαινισμένη από το 1957 βρύση στο Ρεμελιό, διασώθηκε μια απόδειξη πληρωμής η οποία μαρτυρά ότι ο μάστορας Γιώργης Κατζικόπουλος, κάτοικος Λαγκαδίων, πληρώθηκε πενήντα δραχμές για να την κατασκευάσει το έτος 1846.

Βορειοδυτικά της Κερπινής στο δρόμο για τα Καλύβια θα συναντήσουμε μια ξεχωριστής μορφής βρύση η οποία ανήκει στις πετρόκτιστες επίπεδες, τη Μαυρομανηλού. Το προσωνύμιο που απέκτησε η βρύση, αποδίδει η τοπική παράδοση "στο μοβόρο στοιχειό του Λάδωνα που ρήμαζε παλιά τον τόπο τους, τρώγοντας ζώα και ανθρώπους, κυρίως τους άντρες και πάντα οι χήρες τους πηγαίνανε με μαύρα σκουτιά (ρούχα) και μαύρα μαντήλια σε τούτη τη βρύση".

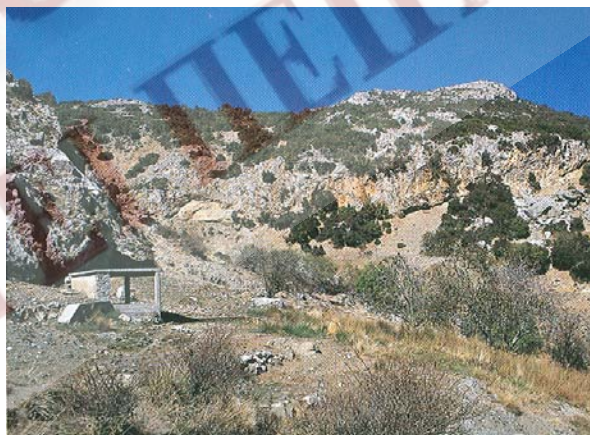

Η Βρύση Μαυρομανηλού, Κερπινή
τους άντρες και πάντα οι χήρες τους πηγαίνανε με μαύρα σκουτιά (ρούχα) και μαύρα μαντήλια σε τούτη τη βρύση".

4.11 Η Βρύση Κραμποβίκος, Αγριδάκι

Του Κραμποβίκου το νερό, του Φλώσκου το πηγάδι και της Αγία Παρασκευής στην Πόλη είναι γραμμένα.⁽²¹⁾

Στα χρόνια του Βυζαντίου αλλά και αργότερα επί Τουρκοκρατίας, οι Έλληνες για να τονίσουν την αξία κάθε τι σπουδαίου και ακριβού ισχυρίζονταν ότι είχε γίνει η καταχώρηση του σε κατάλογο στην Βασιλεύουσα. Τα χωνευτικά και δροσερά νερά των πηγών που αναφέρονται στο τραγούδι, κατά την παράδοση, είχαν καταγραφεί στην Κωνσταντινούπολη.

Η βρύση Κραμποβίκος, Αγριδάκι

⁽²¹⁾ ΤΟΠΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΡΗΣΗ

Του Φλώσκου το πηγάδι που βρίσκεται πίσω από το ύψωμα του Αγιολιά από όπου σήμερα υδρεύεται ο οικισμός Ολομάδες, η Αγία Παρασκευή στον παλιό δρόμο Λάστας - Βυτίνας και ο Κραμποβίκος (grabono είναι ένα είδος δρυός στα σλαβικά) στα βορειδυτικά του Αγριδακίου σε υψόμετρο 1.300 μέτρων. Πάνω από τη λαξευμένη μαρμάρινη κορύτα του Κραμποβίκου έχει εντοιχιστεί μακρόστενη πλάκα, η οποία φέρει σκαλισμένο ένα σταυρό, τη χρονολογία 1898 και το όνομα Συμεών. Οι παλιότεροι Αγριδακιώτες έλεγαν πως ένας μοναχός, ο Συμεών, κύλησε την πέτρα από ψηλότερα και εκεί που σταμάτησε, έφτιαξε τη βρύση. Σε μια δεύτερη πλάκα, σε σχήμα πεπλατυσμένης φλόγας, είναι χαραγμένη η χρονολογία 1961 και το όνομα τού Δ. Παυλή ο οποίος ήταν τεχνίτης από την Καμενίτσα και κατασκεύασε τότε το τσιμεντένιο στέγατρο της βρύσης και τις ποτίστρες για τα ζώα.

4.12 Η Αφεντική Βρύση, Λάστα⁽²²⁾⁽²³⁾

Σε μία έκταση τριών χιλιομέτρων, στην περιφέρεια της Λάστας έχουν καταμετρηθεί 70 πηγές με εξαιρετικό νερό, το καλύτερο όμως όλων είναι εκείνο της Αγίας Παρασκευής. Τούτο εκτιμούσαν οι Λασταίες που έφταναν ως εδώ για να γεμίσουν τις βαρέλες και τα παγούρια με καθαρό νερό, το οποίο ήταν κατάλληλο για να φτιάξουν τα παξιμάδια για την πολύμηνη παραμονή τους στα χειμαδιά.

Στο καταπράσινο χωριό της Λάστας έχουν διατηρηθεί τρεις θολωτές βρύσες. Η Αφεντική πάνω από την πλατεία, η βρύση του Παύλου στα Δανεσείκα και ο Μπάνισκος στην Πλάκα. Η ανακαινισμένη Αφεντική μας οδηγεί πίσω στα χρόνια των Αφεντάδων

Η Αφεντική βρύση, Λάστα

και η παράδοση μας εξηγεί ότι *"μονάχα ο Τούρκος αγάς απολάμβανε τα ολόδροσα νερά της αποκλείοντας τους ραγιάδες"*. Όσο άφθονος είναι ο υδάτινος πλούτος της Λάστας άλλο τόσο άφθονες είναι και οι παραδόσεις της γι'αυτόν. Αξίζει ορισμένες να καταγραφούν. *"Ολούθε όπου βγαίνει νερό εκεί μένει μαζί και μια νεράιδα. Κάμποσες*

⁽²²⁾ ΛΑΣΚΑΡΗΣ ΝΙΚΟΣ, Η Λάστα και τα μνημεία της, Πύργος 1924

⁽²³⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

βολές το νερό τη νύχτα κοιμάται και μια όμορφη νεράιδα κοντά του και για να φύγει, ο άνθρωπος πετάει μία πέτρα στο νερό, τότες αυτή φεύγει και το νερό τρέχει, κανένας δεν τη βλέπει, μονάχα τα άλογα που φρουμάζουνε". Μια άλλη παράδοση μιλάει για την "γριά Νικολού που γνωρίστηκε στην Αγία Παρασκευή με μια νεράιδα και γίνηκε νεραϊδάρα και γιάτρεψε με ένα νεραϊδόξυλο τον Λιάκο". Ένας Λασταίος ακόμη κοιμήθηκε κάποτε μεσημεριάτικα κάτω από μία αχλαδιά και "μια από δαύτες (νεραϊδες) πέρασε στην παλάμη του ένα βούρλο". Η πληγή του γιατρεύτηκε "σε ένα χρόνο την ίδια ώρα κάτω από την ίδια αχλαδιά από μια νεράιδα, τη Σμαράγδω". Τελευταία καταγράφουμε τη δοξασία πως "όταν πάει ο άνθρωπος στον κάτω κόσμο, η στεναχώρια του γλυκαίνεται όταν τον πάνε σε μια βρύση. Αμα πειει απ' το νερό της αμέσως λησμονάει τον απάνου κόσμο".

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

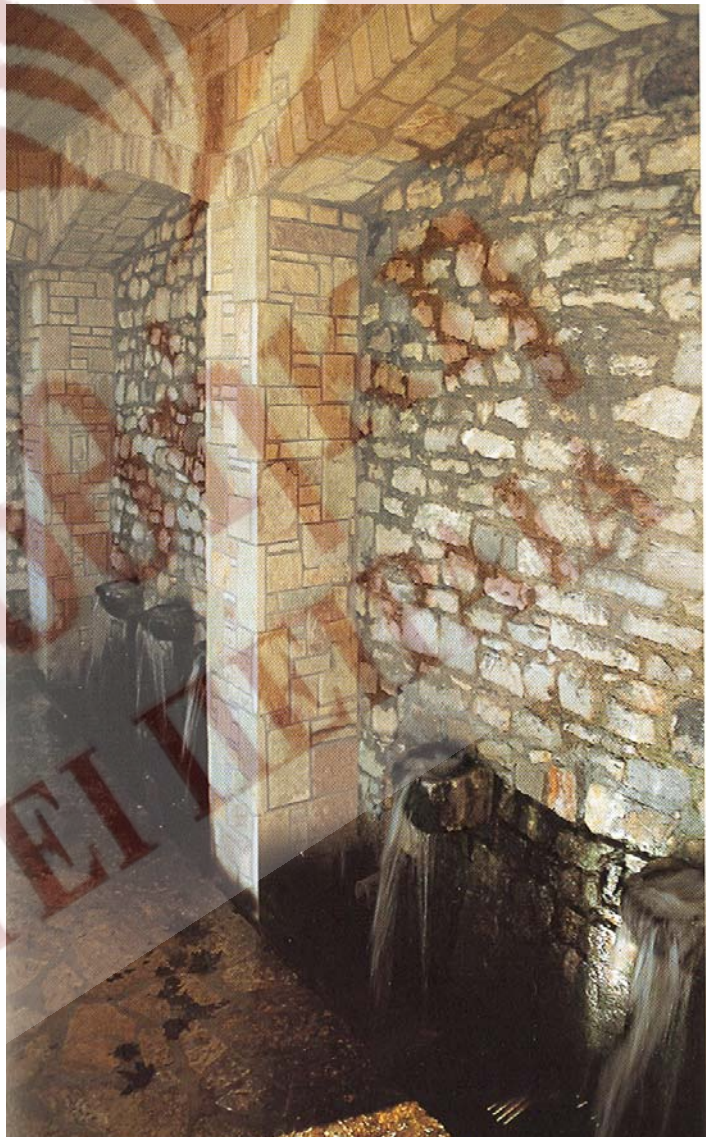

4.13 Η Βρύση των Μογουλιάνων ⁽¹⁴⁾

*Κόρη Μαγουλιανίτισσα, τι το κουνάς το χέρι
μαζί θα το γλεντήσουμε τούτο το καλοκαίρι,
θυμάσαι που σε φίλησα στον πλάτανο στη βρύση
και βάλαμε για μάρτυρες τα φύλλα του πλατάνου;
Τώρα τα φύλλα πέσανε, ποιος θα το μαρτυρήσει;
Μαρτύρα, συ ρε πλάτανε, και συ μωρ' κρύα Βρύση
γιατί αυτή η αγάπη μου, γυρεύει να μ' αφήσει.*

Η θέση της γυναίκας του χωριού, σε χρόνια παλιότερα, ήταν στο σπίτι, στο περιβόλι, στο αμπέλι και το χωράφι. Οι ευκαιρίες που είχε για να εμφανιστεί σε κοινωνικούς χώρους και εκδηλώσεις ήταν ελάχιστες και μια καλή ευκαιρία ήταν ο πηγαιμός της στη βρύση του χωριού, με τη στάμνα φορτωμένη στους ώμους. Το πέρασμα από τα σοκάκια και η αναμονή της ώσπου να γεμίσει τη στάμνα, ήταν πρόκληση για τους νέους που αποζητούσαν ένα χαιρετισμό, μια ματιά ή ένα φιλί της. Πολλές τυχαίες ή προσχεδιασμένες τέτοιες συναντήσεις κατέληγαν σε γάμο, άλλες πάλι, όπως αυτή που παραστατικά περιγράφει το τραγούδι, συναντούσαν δυσκολίες.

Η πλατεία των Μογουλιάνων σκεπάζεται από το γιγάντιο και φίλυδρο πλάτανο της που φυτεύτηκε, όπως διαβάζουμε σε τοπική εφημε-

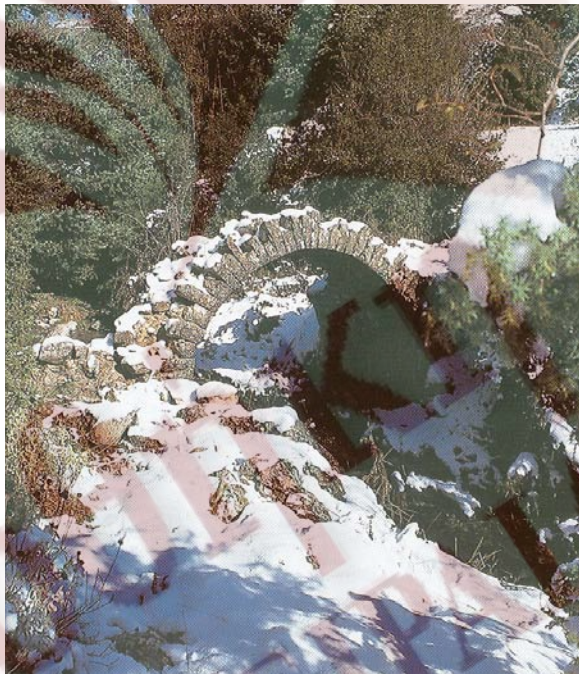

⁽¹⁴⁾ ΒΑΓΕΝΑΣ ΘΑΝΟΣ, Μικρό χρονικό των ΜΗ βρύση των Μογουλιάνων ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

ρίδα του 1936, πριν από εκατόν δέκα χρόνια. Εκεί που αναπύχθηκαν οι γέριες πια ρίζες του, κάτω από την πλατεία, είναι η ονομαστή βρύση των Μαγουλιάνων. Τη συναντάμε σε άρθρο Μαγουλιανίτη το έτος 1938 ως Μεγάλη Βρύση, καθώς και από τα χείλη των γερόντων ακούμε μια ακόμα ονομασία της, ως Βρύση Κολοπάννα. Η αιτιολόγηση της δεύτερης ονομασίας εξηγείται, γιατί σ' αυτή οι Μαγουλιανίτισσες πήγαιναν και έπλεναν τα ρούχα, τα υφαντά, τα κλινοσκεπάσματα και τα πανιά της οικογένειάς τους. Πέντε λαξευμένες πέτρινες κορύττες, τρεις στην αριστερή αψίδα της και δύο στη δεξιά ρέουν χωρίς σταμάτημα το κρυστάλλινο και εύγευστο νερό τους.

4.14 Το Παλιογέφυρο, Μαγούλιανα^{(15),(16)}

Αδίκος κόπος είναι η αναζήτηση γραπτών στοιχείων για την ακριβή χρονολόγηση του Παλιογέφυρου. Τα χρόνια του είναι αποτυπωμένα πάνω στο γερασμένο κορμί του ενώ η ονομασία του μας γυρίζει πίσω, σε πρότερους αιώνες. Γεφυρώνει ένα χείμαρρο που κατεβαίνει από τα Μαγούλιανα, με νοτιοανατολική κατεύθυνση και στέκει ακόμη όρθιο, λίγα μέτρα δυτικά από ένα άλλο σύγχρονα κατασκευασμένο πετρώκτιστο γεφύρι, στο δρόμο που μας ανεβάζει στο ψηλότερα κατοικημένο σημείο του Μοριά.

Το Παλιογέφυρο, Μαγούλιανα

Πιθανόν, το Παλιογέφυρο, να αποτέλεσε μέρος του αρχαίου δρόμου που ξεκινούσε από το Μεθύδριο και έφτανε ως την Ολυμπία. Μπορεί πάλι να κτίστηκε σε χρόνια υστερότερα, τότε που οι Φράγκοι ύψωσαν κοντά του το κάστρο τους, το Αργυρόκαστρο. Σίγουρα όμως στη μακραίωνη παρουσία του, το γκαλντερίμι του ένωσε τα βήματα των κουρασμένων πεζοπόρων στο πέρασμά τους για τα χωριά της Γορτυνίας και την Ηλεία.

⁽¹⁵⁾ ΒΑΓΕΝΑΣ ΘΑΝΟΣ, Μικρό χρονικό των Μαγουλιάνων, Αθήνα 1971

⁽¹⁶⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

4.15 Οι Βρύσες του Βαλτεσινίκου

Η ερημιά και ο πόνος τον οποίο εκφράζει ο δημιουργός του τραγουδιού που ακούσαμε στο Γορτυνιακό κεφαλοχώρι, ήταν τόσο μεγάλος που δεν τον άκουγαν τα βουνά αλλά και οι βρύσες γιατί στο άκουσμα του θα στέρευαν τα κρύα νερά τους.

Χτισμένο αμφιθεατρικά το Βαλτεσινικό, σε μια νερόχαρη πλαγιά του βαθυπράσινου Μαινάλου, διασχίζεται από κατάφυτες ρεματιές όπου στήνουν το τραγούδι τους γλυκόλαλα αηδόνια. Ψηλά από το χωριό μέσα από ένα βράχο πηγάζει η νερομάνα του, ο Κεφαλόβρυσος. Για την παλιά αίγλη του οι ντόπιοι διηγούνται πως

στην μια έξοδο του νερού είχαν τοποθετήσει ένα μεγάλο κορμό δέντρου με χαραγμένο αυλάκι στην επάνω του μεριά και από εκεί περνούσε το νερό που κατέληγε σε τρεις διακλαδώσεις του κορμού "ως δεκρίανι". Έτσι τρεις νοικοκυρές γέμιζαν ταυτόχρονα τις βαρέλες τους δίχως

Ο νερόμυλος της εκκλησιάς, Βαλτεσινικό

σειρά, δίχως τσακωμούς. Σε μια δεύτερη έξοδο του νερού από το βράχο, ένα φυσικό λίθινο φράγμα σχημάτιζε μια λιμνούλα. Σ'αυτή έριχναν οι γυναίκες τα φρεσκο-πλυμένα στις βρύσες του χωριού, ρούχα της οικογένειας για να τα ξεβγάλουν, κυνηγημένες πολλές φορές από τους χωροφύλακες που απαγόρευαν το πλύσιμο στις βρύσες γιατί οι σαπουνάδες έτρεχαν στους δρόμους. Από μια τρίτη έξοδο του νερού σχηματίζονταν φυσικό αυλάκι που ξεδίψαγε τα μεσημέρια του καλοκαιριού τα ζώα που αλώνιζαν στα κοντινά αλώνια. Στον Κεφαλόβρυσο ή στη βρύση της καινούργιας της γειτονιάς ερχόταν την τρίτη μέρα μετά το γάμο της η νιόνυμφη για να την "ασημώσει". Μέρα χαράς και ανταγωνισμού για τα μικρά αγόρια όταν έφτανε η ώρα για να πάρουν τα μεταλλικά νομίσματα που έριχνε αυτή στην κορούτα της. Όλες οι πετρόκτιστες θολωτές βρύσες μέσα στο χωριό διασώζονται ως σήμερα ανακαινισμένες. Του Αγιοθανάση στην ομώνυμη γειτονιά η οποία έχει χαραγμένο το έτος 1890, του Καριάσκη στη γειτονιά

του Αγιώργη, του Μαλικά στην κάτω γειτονιά και του Σμόλη στην Άγια Βαρβάρα, εδώ που ο Καπελιάνης με τα νερά της, πριν ακόμα φτάσει το ηλεκτρικό ρεύμα, το παρήγε μόνος του για το σπίτι του και την εκκλησία. Στο δρόμο προς τη Μυγδαλιά, ακουμπισμένη στο μαντρότοιχο της Μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου, βλέπουμε τη βρύση της. Ξαναχτισμένη με μαύρες πελεκητές πέτρες, διέσωζε ως τη δεκαετία του 1960 μια επιτύμβια πλάκα που χάθηκε. Αυτή αναφερόταν στον Επίσκοπο Κορώνης Μακάριο ο οποίος ετάφη εδώ στην γενέτειρα του το έτος 1784, πιθανόν πλησίον της μονής.

5. Ο Ποταμός Λάδωνας^{(17),(18)}

Κατά τους αρχαίους συγγραφείς ο Λάδωνας θεωρείτο ποτάμιος θεός, όπως και άλλα ποτάμια. Ήταν, κατά τον Ησίοδο, γιος του Φόρκυος και της Κητούς, ενώ κατά τον Φερεκύδη, του Τυφώνα και της Εχίδνης. Πλούσιες είναι οι παραδόσεις που συνοδεύουν το αιώνιο αυτό Αρκαδικό ποτάμι. Ο μυθογράφος Απολλώνιος περιγράφει το Λάδωνα ως υπερμεγέθη δράκοντα με εκατό κεφάλια και εκατό φωνές που φύλαγε τα Χρυσά Μήλα των Εσπερίδων στον κήπο τους, σε κάποιο νησί της κοίτης του. Ο μυθικός ήρωας Ηρακλής ήρθε και σκότωσε το Λάδωνα για να κλέψει αυτά τα σύμβολα της νεότητας και της αθανασίας. Ακόμα και σήμερα οι κάτοικοι στο Βούτσι και τη Δήμητρα εξηγούν ότι "ο δράκος σκάβοντας για να μεγαλώσει τη φωλιά του, πέταξε τις μεγάλες ποταμίσιες πέτρες ψηλά ως τη ράχη του Αγιολιά".

Πλήθος σύμφωνα με τη μυθολογία μας τα επεισόδια που συνέβησαν στις όχθες του ποταμού. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει αυτό με την κόρη του τη νύμφη Σύριγγα και τον θεό Πάνα. Κυνηγημένη η Σύριγγα από τον παθιασμένο γι' αυτήν ερωτύλο θεό, κατέφυγε στις όχθες του ποταμού πατέρα της, ζητώντας τη βοήθεια του για να σωθεί.

Εκείνος την έσωσε, την πήρε στα νερά του και την έκανε καλάμι. Απλώνοντας ο Πάνας το χέρι του σε μια ύστερη προσπάθεια να την πιάσει, δεν πρόλαβε και έκοψε μόνο ένα κομμάτι καλαμιού που με αυτό έφτιαξε το μουσικό του όργανο, τη σύριγγα, η οποία ευφραίνει με τη μελωδία της

⁽¹⁷⁾ ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997

⁽¹⁸⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

την "πολύμηλον" Αρκαδία. Ο Όμηρος θα μνημονεύσει ότι υπήρχαν τρία κατοικημένα νησάκια στην κοίτη του, η Ενίσπη, η Στραπή και η Ρίπη. Κατά το Στράβωνα, τερατόμορφα ψάρια εμφανίζονταν στον ποταμό ενώ ο Κλέαρχος το 250 μ.Χ. γράφει ότι σ' αυτόν ζουν ψάρια δίχως βράγχια που βγάζουν δυνατή φωνή. Όλοι συμφωνούν και σήμερα με την αρχαία πίστη πως τα πρώτα νερά του Λάδωνα έρχονται από τη λίμνη του Φενεού και φτάνουν ως τις πηγές του στα Λυκούρια μέσα από υπόγειες καταβόθρες. Σε μεγάλους σεισμούς αυτές φράσσονται και σταματά για ώρες ή λίγες μέρες η ροή τους, αυτό, άλλωστε, παρατηρήθηκε και πέρσι με την τραγωδία του τσουνάμι, όπου πριν προηγήθηκαν μεγάλης κλίμακος σεισμοί. Το μήκος του ποταμού από τις πηγές ως τη συμβολή του με τον Αλφειό, στην Τριποταμιά, είναι εβδομήντα πέντε χιλιόμετρα ενώ η λεκάνη του βρίσκεται σε μέσο υψίπεδο τετρακοσίων μέτρων. Στην πλούσια βλάστηση που αναπτύσσεται στις όχθες του κυριαρχούν τα δύο υδροχαρή δέντρα, η ιτιά και το πλατάνι. Ο Λάδωνας προχωρώντας προς τα δυτικά δέχεται στο πέρασμα του και άλλα μικρότερα ποτάμια, τον Αροάνιο, τον Τράγο, το Στρεζοβινό ποτάμι, τον Άρσην και τον Τουθόα.

Κοντά στην Ηραία θα συναντήσουμε το τοπωνύμιο Βάρκα πλάι στις όχθες του ποταμού. Οι γεροντότεροι εδώ θυμούνται πως κάποτε το ποτάμι ήταν σ' αυτό το σημείο πλωτό και βάρκες περνούσαν τον κόσμο απέναντι. Σε χάρτη του Γαλλικού επιτελείου το 19ο αιώνα σημειώνεται η λέξη "bac" (πορθμείο), εκεί που σήμερα λέγεται Χάνια. Αλλά και κάτοικοι που έμεναν παλιά στην Βάναινα έλεγαν ότι είχαν δει στις όχθες του ποταμού, τοίχους με κρίκους που έδεναν τις βάρκες. Ο Λάδωνας ονομάζεται και Ρουφιάς μέχρι τη συμβολή του με τον Αλφειό. Το προσωνύμιο αυτό θα το λάβει και ο Αλφειός μέχρι το τέλος της πορείας του. Στα λόγια τοπικού μοιρολογιού ο Λάδωνας (Ρουφιάς) φαίνεται πως είναι *"το πέρασμα του Χάρου"*:

*Νύχτα σελώνει τ' άλογο, νύχτα το καλιγώνει
νύχτα περνάει το Ρουφιά, το φοβερό ποτάμι
για να του πάρει το φιλί λίγο πριν ξημερώσει.*

5.1 Τα πετρόκτιστα Γεφύρια του Λάδωνα⁽¹⁹⁾

Η ανάγκη για επικοινωνία ανάμεσα στα ορεινά χωριά της Γορτυνίας, αλλά και προς την γειτονική Αχαΐα, κατέστησε απαραίτητη την οικοδόμηση πέτρινων γεφυριών στα περάσματα του Λάδωνα. Κάποια από αυτά εγκαταλείφθηκαν, πιστοποιούν όμως με την παρουσία τους δρόμους παλιότερους. Λιτοδίαιτοι,

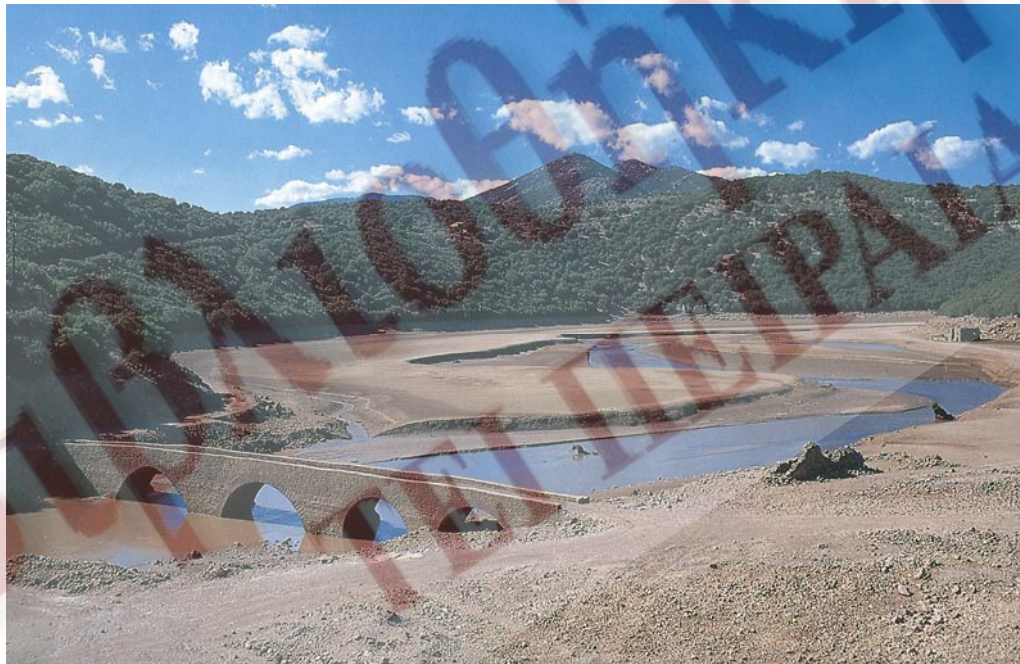
⁽¹⁹⁾ ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Η Καθημερινή, Φεβρουάριος 2000

πεισματάρηδες και ακούραστοι πεζοπόροι τα διάβηκαν διασχίζοντας ασταμάτητα τους χωματόδρομους, κάνοντας από 3 ως 8 χιλιόμετρα την ώρα, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες, την ώρα, το έδαφος και το βάρος που μετέφεραν. Οι χερσαίες μεταφορές με τα ζώα ήταν για την περιοχή ο μοναδικός τρόπος διακίνησης των προϊόντων, των προμηθειών από τα παζάρια της περιοχής αλλά και των μετακινήσεων των κοπαδιών προς τα χειμαδιά. Τα κριτήρια που υπαγόρευαν τη θέση των γεφυριών ήταν το σταθερό έδαφος της θεμελίωσης, το στενότερο πέρασμα του ποταμού και η κατεύθυνση του δρόμου που θα εξυπηρετούσε.

5.1.1 Της Κυράς το Γεφύρι ⁽²⁰⁾

Ένα από τα λιγοστά έργα της Φραγκοκρατίας στην Αρκαδία σώζεται ανάμεσα στα χωριά Μυγδαλιά και Πουρνάρια. Βυθισμένο στα νερά της λίμνης ξεπροβάλλει στην επιφάνεια για να αναπνεύσει μονάχα όταν τα κατεβασμένα νερά της το επιτρέπουν. Περήφανο στεκόταν και μας κοίταζε μέσα στην ερημιά μια μέρα του καλοκαιριού που ανταμωθήκαμε. Ποιος υποστήριξε ότι αυτά τα ζωντανά μνημεία του τόπου μας δεν έχουν μιλιιά; Έχουν, μα αυτή δεν ακούγεται στα αυτιά αλλά στοχεύει κατευθείαν στις καρδιές μας. Η σύγχρονη γέφυρα που έγινε σε κοντινή απόσταση μπορεί να της έκοψε λίγο απ' τον αέρα της, σίγουρα όμως θα προσθέσει πολλούς ακόμα θαυμαστές της.

Της κυράς το γεφύρι

⁽²⁰⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

Ο θρύλος αποδίδει το κτίσιμο των δύο πρώτων τόξων της γέφυρας στη Μονοβύζα, την Κυρά της Άκοβας. Γιατί όταν άκμαζε η κοντινή βαρωνία της στο Βυζίκι, αυτή πέρασε από εδώ με τ' άλογο της και ένωσε ντροπή όταν διέσχισε το ξύλινο γεφύρι, τη Βέργα, που προϋπήρχε. Διέταξε τότε να κτίσουν νέο, πέτρινο και στέρεο το οποίο, σύμφωνα με το θρύλο, δεν στερώνε. Μια παραλλαγή του τραγουδιού του γεφυριού της Άρτας μας ενημερώνει πως:

*Πουλάκι πήγε και έκατσε στου γεφυριού το πόδι
δεν κελαϊδούσε σαν πουλί, μήτε σαν χελιδόνι
μον' κελαϊδούσε κι έλεγε μ' ανθρώπινη φωνίτσα
Αν δεν στεριώσετε άνθρωπο γεφύρι δεν στεριώνει
Και η Κυρά σαν τ' άκουσε έπιασε το κεφάλι.*

Η παράδοση, που ακολουθεί το γεφύρι ανά τους αιώνες, μιλάει για Τσακώνους μαστόρους (κάτοικοι του νοτιοανατολικού Πάρνωνα στην Κυνουρία). Τσακωνίσσα θα ήταν και η γυναίκα του πρωτομάστορα που κτίστηκε σε μια καμάρα για να στεριώσει το γεφύρι. Μία δεύτερη έρχεται να συμπληρώσει ότι "τα κακά ποτάμια γκρεμίζανε τα γιοφύρια, γι' αυτό πιάσανε και καρφωσανε έναν αράπη και μία γυναίκα και στερώνε το γιοφύρι, και όταν κατεβάζει το ποτάμι αυτοί φωνάζουν στην προσπάθεια τους να κρατηθεί ορθό". Αργότερα, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας χτίστηκαν δύο ακόμα τόξα του γεφυριού. Όταν το 1890 ο Χ. Κορύλλος πέρασε από την περιοχή κατέγραψε στις οδοιπορικές σημειώσεις του, πως "μέχρι την επί του Λάδωνος λίθινης γέφυρας της Κυράς λεγομένης και υπό 4 τόξων αποτελούμενης". Το πέμπτο τόξο του γεφυριού, που έχει συνολικό μήκος 54,50 και πλάτος 2,50 μέτρα, έγινε αργότερα το 1908, από τον Λαγκαδιανό μάστορα Ανδρικόπουλο. Οι στρατοκόποι που νύχτωναν στην κοιλάδα του Λάδωνα έβρισκαν τροφή και ύπνο στα τρία χάνια που λειτούργησαν κοντά στο γεφύρι, του Παπαντώνη, τοΦ Αναγνώστη και του Ροζή.

5.1.2 Το Γεφύρι στο Πήδημα⁽²¹⁾

Ο δρόμος από τα Τρόπαια για την Πέρα Μεριά (τα χωριά της Κοντοβάζαινας) περνάει από το γεφύρι, λίγα μέτρα νότια από το φράγμα της λίμνης του Λάδωνα. Πριν ακόμα κτιστεί το γεφύρι, οι ντόπιοι σαν σύγχρονοι επικοινωνιστές πηδούσαν από τη μια όχθη του ποταμού στην άλλη. Γι' αυτό, όταν οι μαστόροι το έφτιαξαν, δεν δυσκολεύτηκαν να το ονομάσουν γεφύρι στο Πήδημα. Ο Κορύλλος διέσχισε την απόσταση Κοντοβάζαινας - Τροπαιών σε τεσσαράμισι ώρες, σε δρόμο "κατά το ήμισυ ανώμαλον ιδίως από Κοντοβάζαινα μέχρι πέραν της επί του Λάδωνος νέας γέφυρας". Κτίσμα των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα είναι η γέφυρα που γι' αυτήν ένας

⁽²¹⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

ενενηντα-πεντάχρονος Τροπαιάτης θα μας εξιστορήσει πως "ο πατέρας του δούλεψε σαν εργάτης στο γεφύρι και μόλις έφτασε η ώρα να κλειδωθεί το τόξο, ο πρωτομάστορας γύρισε τα μάτια του σ' άλλη κατεύθυνση, φοβούμενος πιθανόν την πτώση και τα άνοιξε μόνο όταν άκουσε τις φωνές των εργατών που τον διαβεβαίωναν ότι όλα πήγαν καλά. Τότε τους προέτρεψε να χτίσουν όσο θέλουν".

5.1.3 Το Γεφύρι της Δήμητρας⁽²²⁾

Το θρύλο για τη θυσία της γυναίκας του πρωτομάστορα δεν θα τον συναντήσουμε εδώ. Στο γεφύρι της Δήμητρας θα αφουγκραστούμε μόνο το κλάμα και τον πόνο μιας νέας γυναίκας σε χρόνια δύσκολα για τα σκληρά ήθη των χωριών μας. Αυτή, το 1933, ανέβηκε πάνω στο γεφύρι και πρόσφερε στα ορμητικά νερά του Λάδωνα την ομορφιά των νεανικών της χρόνων από τη ντροπή για την τιμή που κάποιος βίαια της είχε αφαιρέσει.

Το πετρόκτιστο γεφύρι, μαζί με ένα άλλο που συναντάμε νότια της Βάχλιας, κτίστηκε το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Στα άκρα του πλατιού καταστρώματος του υψώνονται οι όρθιες πέτρες που οι Ηπειρώτες μαστόροι τις ονόμαζαν "αρκάδες". Οι ντόπιοι διηγούνται ότι ο μάστορας που δούλεψε στο δίτοξο αυτό γεφύρι ήταν από το κοντινό χωριό Μοναστηράκι. Το 1932 για η διάνοιξη του δρόμου Βάχλιας-Κοντοβάζαινας δούλεψαν "άντρες και γυναίκες σπάζοντας με τα σφυριά τους βράχους για 35 δραχμές μεροκάματο", εκείνα τα χρόνια εγκαταλείφθηκε και το γεφύρι.

Το γεφύρι στη Δήμητρα

Το Σπαθαρέικο Γεφύρι. Κοντά στο υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Λάδωνα, σώζεται άριστα συντηρημένο το πετρόκτιστο γεφύρι που αναφέρουν οι ξένοι περιηγητές Ληκ, Τζελ, και Πουκεβίλ όταν πέρασαν από αυτό με λίγα χρόνια διαφορά, στις αρχές του 19ου αιώνα. Έχει κτιστεί με ντόπιες λαξευτές πέτρες και η μορφή του τοξοτού είναι ημικυκλική. Διευκόλυνε στις μετακινήσεις τους προς τα Τρόπαια τους κατοίκους των χωριών Βούτσι, Μοναστηράκι, Καρδαρίτσι καθώς και εκείνους που πήγαιναν να αλέσουν

⁽²²⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

στο μύλο του Παπαϊωάννου και στους γειτονικούς μύλους της Βάναινας. Βόρεια του γεφυριού, στις όχθες του Λάδωνα, σώζονται ερείπια από παλιότερο μονότοξο γεφύρι που γεφύρωνε την αρχαία οδό, η οποία ξεκινούσε από την Ηλεία, πέρναγε από τη θέλπουσα και έφτανε στην Ψωφίδα.

Το Γεφύρι στο Τουμπίτσι. Αποτελείται από τέσσερα ίσα πετρόκτιστα καταβιβασμένα τόξα, που ακουμπάνε σε τρία μεσόβαθρα και στις όχθες του ποταμού. Επισκευάστηκε το 1938 από το μηχανικό Καλδή ενώ οι 200 εργάτες που δούλεψαν εδώ *"έπαιρναν 30 έως 40 δραχμές για 10 ώρες εργασίας καθημερινά"* όπως διαβάζουμε σε τοπική εφημερίδα εκείνων των χρόνων. Ανοικοδομήθηκε εκ νέου το 1954 για να αντέξει τη μεταφορά βαρέων μηχανημάτων προς το γειτονικό υδροηλεκτρικό εργοστάσιο.

5.2 Η Λίμνη του Λάδωνα

Η θέα της λίμνης από το ύψωμα της Αγίας Μαρίνας, τρία χιλιόμετρα βορειανατολικά από τα Τρόπαια, αποκαλύπτει μια φυσική μυσταγωγία. Τα μάτια αγκαλιάζουν ολόκληρη την επιφάνεια της λίμνης αλλά και τις χιονοσκεπαστες κορυφές του Αφροδίσιου όρους, οι οποίες ορθώνουν το ύψος τους πάνω απ' αυτή. Εδώ η φύση επιβάλλει τους δικούς της όρους. Τα γαλαζοπράσινα νερά και οι δαντελωτές όχθες της λίμνης αποπνέουν μια ήρεμη γλυκύτητα στο αυστηρό Γορτυνιακό τοπίο που την περιβάλλει. Τρεις οικισμοί είναι ακουμπισμένοι στις όχθες της, ο Συριαμάκος με τη Φτεριά στα νότια και η Μουριά προς το βορά. Από τη συνολική έκταση της, το 10% καλύπτεται από υδρόβια βλάστηση, στην οποία φιλοξενούνται το χειμώνα αποδημητικά πουλιά ενώ στις όχθες της φωλιάζουν μόνιμα γλάροι.

Η λίμνη μαζί με το φράγμα, τη σήραγγα και το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο δημιουργήθηκαν από τη ΔΕΗ στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Για το έργο δούλεψαν 2.500 Έλληνες και Ιταλοί ενώ το συνολικό κόστος των 25.000.000 δολαρίων καλύφθηκε από τις Ιταλικές πολεμικές επανορθώσεις και το Ελληνικό κράτος. Το ύψος του φράγματος που συγκρατεί τα νερά του ποταμού Λάδωνα ανέρχεται στα 55 μέτρα ενώ το συνολικό μήκος του στα 105 μέτρα. Η επιφάνεια της λίμνης δεν ξεπερνά σε έκταση τα 6.000 στρέμματα γης, το μέγιστο βάθος της είναι 40 μέτρα και η χωρητικότητα της σε νερό αγγίζει τα 50 εκατομμύρια κυβικά. Τα νερά της διέρχονται από υπόγεια σήραγγα 9 χιλιομέτρων η οποία διαπερνά το Τροπαιάτικο βουνό, βρίσκουν διέξοδο και πέφτουν με ορμή από ύψος 240 μέτρων, γυρίζοντας τις τουρμπίνες του εργοστασίου της ΔΕΗ στο Τουμπίτσι.

Η λίμνη του Λάδωνα

Χιλιάδες χρόνια μετά τη λειτουργία των πρώτων νερόμυλων, ακολουθήθηκε η ίδια μορφή εκμετάλλευσης των υδάτων. Δέση του νερού η λίμνη, μυλαύλακο ο αγωγός, κρέμαση η πτώση, γύρισμα των λιθαριών οι τουρμπίνες, μόνη ουσιαστική διαφορά όμως αντί για αλεύρι, εδώ παράγεται ηλεκτρικό ρεύμα.

6. Οι Βρύσες της Κοντοβάζαινας⁽²³⁾

Όταν αναζητάς απομεινάρια της παραδοσιακής μας κληρονομιάς και βρύσες με τραγουδιστά νερά, δεν κινδυνεύεις να αποτύχεις στα ορεινά χωριά της Πέρα Μεριάς. Ευλογημένη είναι η ώρα και η στιγμή όταν βρεθείς εκεί διψασμένος, μέσα στο λιοπύρι του καλοκαιριού. Πρόσχαρες οι βρύσες της Κοντοβάζαινας, θα ξεδιψάσουν τον περαστικό με τα άφθονα νερά τους. Η Χλιάβρυση, το Καλλίσιο, ο Σεντενίκος, το Φραγκάλωνο, το Παλιάμπελο, ο Μπουσιάρης, του Κριθαρά, η Μαύρη Βρύση και άλλες. Η πολύκρουνη Χλιάβρυση, στην έξοδο του χωριού, κτίστηκε το έτος 1898 με δαπάνη της οικογένειας Παπαχριστόπουλου εις μνήμην χαμένων μελών της, όπως μας

⁽²³⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

υπενθυμίζει η μεγάλη πλάκα πάνω στο αέτωμα της. Η επιβλητική νεοκλασική αυτή κατασκευή μετά αρχαίζοντα χαρακτηριστικά της, επισκευάστηκε το Μάρτιο του 1928 και το 1973 από την αδελφότητα Κοντοβαζαιινών. Η θερμοκρασία του νερού της κατά τους χειμερινούς μήνες της χάρισε το όνομα της επειδή αυτό είναι λίγο ζεστό, "χλιό".

Η χλιάβρωση, Κοντοβάζαινα

Κοντά στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας, το έτος 1877, ο Δήμαρχος Χριστόπουλος συγκέντρωσε τα ιδιαίτερα χωνευτικά νερά των πηγών που ανάβλυζαν εκεί και έκτισε τη θολωτή βρύση Καλλίσιο. Μια πέτρινη κορύτα ολόγιομη με δροσερό νερό ήταν έτοιμη να δεχτεί το διψασμένο στόμα ενός συμπαθούς τετραπόδου που βοσκούσε εκεί κοντά όταν την συναντήσαμε. Πάνω από τις δύο θυρίδες της βρύσης είναι εντοιχισμένη η κτητορική επιγραφή της και ένα ξεχασμένο "Ζήτω" μιας εποχής που πέρασε οριστικά. Δύο ακόμα πετρόκτιστες επίπεδες βρύσες, έξω από την Κοντοβάζαινα, έχουν χαραγμένα στις πέτρες τους την πολύχρονη ιστορία και προσφορά τους. Το Παλιάμπελο τη χρονιά της Επανάστασης, το 1821, και το Φραγκάλωνο το έτος 1890.

Απομονωμένος ο πληθυσμός της άγονης αυτής περιοχής διατήρησε στη μνήμη του πολλές παλιές δοξασίες και έθιμα. Ανάμεσα τους, η επίσκεψη των νεόνυμφων μαζί με όλο το χωριό που τραγουδώντας έφταναν στην γειτονική βρύση για να πάρει η νύφη "το πρώτο νερό" για το καινούργιο σπίτι της. Τη Μαύρη Βρύση που ρέει λιγοστό νεράκι, την καταράστηκε μια μάνα "να τρέχει σαν το ρακί απ' το καζάνι του" όταν αντίκρισε

τους δύο γιους της νεκρούς, γιατί σκοτώθηκαν αναμεταξύ τους αφού ο ένας είχε μεταμφιεστεί σε στοιχειό της βρύσης.

7. Οι Νερόμυλοι της Πέρα Μεριάς⁽²⁴⁾

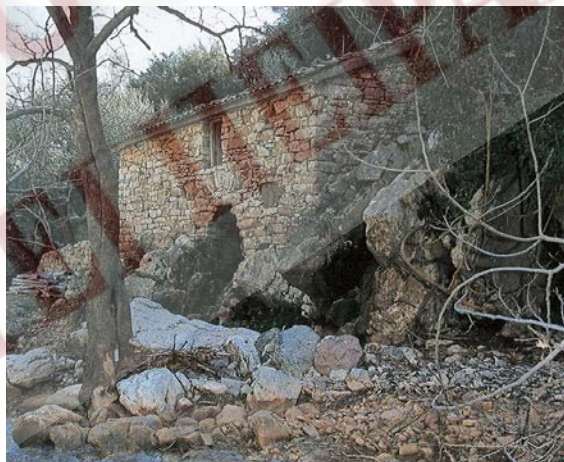
Στην απογραφή των Εθνικών υδρόμυλων και νεροτριβών που έγινε το 1828, στους Δήμους θελπούσης και Ελευσίνος, καταγράφεται η λειτουργία μόνο τριών μύλων. Στη Βάχλια ο μύλος του Ρήγα Κουγιά που είχε προγενέστερο ιδιοκτήτη τον Τσίρ αγά, στο Μοναστηράκι ο μύλος και η νεροτριβή που νοικιαζόταν από τον Χρ. Νικητόπουλο για 150 γρόσια και στο Βούτσι ο ανακαινισμένος από τον Ανδρέα Μουτζούρη νερόμυλος.

Ο νερόμυλος της εκκλησίας, Κοντοβάζαινα

Σημαντικές θα ήταν οι καταστροφές των μύλων στον εξαετή αγώνα για τη Λευτεριά αλλά και ελλειπείς οι πληροφορίες της επιτροπής απογραφής. Στη Βάχλια λειτουργεί ως σήμερα, με μυλωνά τον Παναγιώτη Καλύβα, ο μοναδικός νερόμυλος (Χάντζιου) της Πέρα Μεριάς. Τον συναντάμε στο ρέμα του Κούκου λίγα μέτρα απ' το ομώνυμο πετρόκτιστο γεφύρι. Η αρχική του θέση ήταν βορειότερα και είχαν "μερίδια" σ' αυτόν 38 άτομα. Στη Βάχλια λειτούργησαν ακόμα δύο Καλυβέικοι μύλοι στο Λάδωνα και στα Σελά και δύο στο Πέρα Χωριό, του Θ. Μανιάτη και του Χρυσάνθου που είχε και νεροτριβή. Στη Δήμητρα σώζονται λιγοστά χαλάσματα από τους μύλους του Μεντζέλου, των Ζαχαραίων κοντά στο γεφύρι και των δύο μύλων του Χρ. Μαραγκού στη Σκασίλα και στο Μαύρο Γκρεμό.

Τα παλιότερα χρόνια όταν η βαρχειμωνιά πλάκωνε τα ορεινά χωριά ανάγκαζε τους κατοίκους να περνούν ώρες ατελείωτες κοντά στο τζάκι, δίπλα στο παραγώνι, εκεί ακούγονταν από τους γεροντότερους σπουδαίοι μύθοι και τα πιο όμορφα παραμύθια. Ανάμεσα τους ιστορίες για τους καλικάντζαρους που ήταν

Ο νερόμυλος του Χάντζιου, Βάχλια

⁽²⁴⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

"δαίμονες τριχωτοί, με κέρατα, σουβλερά δόντια, τραγίσια πόδια και μαύροι σαν πίσσα" όπως τους φανταζόταν ο λαός μας. Έβγαιναν την παραμονή των Χριστουγέννων, κυκλοφορούσαν πάντα νύχτα και έφευγαν με το άγιασμα των νερών στα Φώτα. Στους απομονωμένους μύλους της κοιλάδας της Κλειβωκάς, του Μπουστρή και του Πουγάνα συχνό ήταν το πέρασμα τους.

"Σήκωναν τα νερά του Λάδωνα ψηλά, άρπαζαν τις πλάκες από τις σκεπές των μύλων, κυνηγούσαν τον μυλωνά για να τον φάνε και θέλανε να παντρευτούν στο μύλο τη Ζαχάρω". Πάντα όμως τους προλάβαινε το πρωινό λάλημα του κόκορα και τρέπονταν σε άτακτη φυγή. Πέρα από τους μύλους της Κλειβωκάς, στην Κοντοβάζαινα σώζονται ακόμα και σήμερα, ένας μύλος ανακαινισμένος και τα χαλάσματα άλλων τεσσάρων. Η σκεπασμένη με κισσούς κρέμαση μας οδηγεί στο μύλο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου. Πάνω από την πόρτα του έχει χαραγμένη ανεξίτηλα τη χρονολογία 1884 ενώ μια επιγραφή μας μαρτυρά ότι "ανωκοδομήθη επί νέων θεμελίων, δαπάναις του εν Αιγύπτω ομογενοῦς ἰατροῦ Σοφιανού Κ. Σοφιανόπουλου, Σεπτέμβριος 1928". Μια άλλη επιγραφή μάς θυμίζει την ανακαίνιση του, το έτος 1999, από την εταιρεία Δούρος. Στο Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι οι μύλοι που τροφοδοτούσαν με αλεύρι τους κατοίκους ήταν του Πουλή, του Μπουστρούχου και οι δύο μύλοι του Τζανή. Στο Βελημάχι σώζουν τις εντυπωσιακές κρεμάσεις τους οι δύο μύλοι που διέκοψαν τη λειτουργία τους τη δεκαετία του 1960. Ο μύλος του Νταή και ο μύλος του Καραλή δίπλα στο πετρόκτιστο γεφύρι, στο κάτω μέρος του χωριού. Στην απέναντι πλευρά, στον οικισμό Απόσκια, σώζεται η νεροτριβή της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας. Στο Καρδαρίσι υπήρξαν δύο νερόμυλοι, της Βάσαινας που είχε κτίσει ο Βάσος Τσίκας και ο μύλος της Εκκλησίας, δωρεά σ' αυτήν από τον Χρ.

Λαμπρόπουλο, ομογενή στην Κωνσταντινούπολη. Στο γειτονικό Βυδιάκι ο Δήμαρχος θέλπουσας Ζώης Μυλωνάς (1870 - 1885) έφτιαξε νερόμυλο στη θέση Τσαγκάρη, που λειτουργούσε με τα νερά του Ερύμανθου. Σε εφημερίδα του Πύργου το έτος 1902 υπάρχει "σπουδαία ειδοποίησις", η οποία αναφέρει πως ο

ιδιοκτήτης του "ενοικιάζει τον Νερόμυλος στο Μοναστηράκι μύλον διά πέντε έτη ή τον πωλεί, οι αποβλέποντες εις το συμφέρον σπεύσατε προς ανάμωση ". Ο νερόμυλος του Ζώη λειτούργησε ως το 1960.

Σε στοιχεία πωλητηρίων και προσόδων του 1822 για το Μοναστηράκι μαθαίνουμε για την αξία των μύλων. Την εποχή εκείνη *"πουλήθηκε ένας νερόμυλος εθνικός και τον αγόρασε ο Παπασύριος για 560 γρόσια"*. Με τα νερά του ποταμού Αρσενος, οι γεροντότεροι του χωριού θυμούνται πως δούλεψαν ο μύλος της Εκκλησιάς και ο μύλος του Ντάλα ως το 1980. Στο κοντινό Βούτσι τα νερά της πηγής Πελέκι γύρισαν τα λιθάρια στο μύλο του Λούπη και απ'τα νερά του Αρσενος λειτούργησε ο μύλος του Παπαλιά όπου έγινε και η συγκέντρωση των Κλεφτών της Πέρα Μεριάς, υπό το Δ. Πλαπούτα, το Μάρτη του 1821.

8. Η Τρανή Βρύση, Καρδαρίτσι

Δικαιολογημένα οι Καρδαρισιώτες είπαν τη βρύση τους Τρανή, γιατί η παρουσία της προκαλεί θαυμασμό στους ίδιους, αλλά και στους κατοίκους των γειτονικών χωριών. Ανεγέρθηκε εκ Βάθρων το 188(9)0 από τον Κ.Σ. Σέχα, μας ενημερώνει μεγάλη πλάκα που έχει εντοιχιστεί πάνω της. Ο Κωνσταντίνος Σέχας εγκατέλειψε το άγονο χωριό του, το 1860,

Η Τρανή Βρύση, Καρδαρίτσι αναζητώντας καλύτερη τύχη στη Σμύρνη. Θυμήθηκε τη γενέτειρα του και την ευεργέτησε λίγα χρόνια αργότερα. Στη θολωτή βρύση που *"κάποτε κόχλαζαν τα λεβέτια και χόρευε ο κόπανος"*, εδώ που οι Καρδαρισιώτισσες περίμεναν υπομονετικά να γεμίσουν τις στάμνες για το σπίτι τους, σήμερα βασιλεύει ερημιά. Μία επιγραφή κρέμεται απειλητική πάνω στη βρύση για εκείνον που θέλει να ξαποστάσει στα πέτρινα πεζούλια της, να πει νερό να ξεδιψάσει και να της κάνει συντροφιά. Το ζωογόνο της αγαθό που πρόσφερε ασταμάτητα για τόσα χρόνια, έγινε *"ακατάλληλο προς πόσιν"*.

Δύο ακόμα βρύσες του χωριού κύλησαν ήρεμα τα νερά και τα χρόνια τους, κάτω από τη σκιά της κορυφαίας, της Τρανής. Η βρύση του Ρίβλου που έφτιαξε ο Μαραγκόγιαννης το 1910 και η βρύση του Γγάλου που αναφέρεται το 1922 στη συλλογή τοπωνυμίων του Λαογραφικού Κέντρου της Ακαδημίας Αθηνών και η οποία ανακαινίστηκε το 1930 από τον Γιαννίκο Λαμπρόπουλο.

9. Η Βρύση Κουφή, Βυδιάκι

Από τις πολλές βρύσες που είχε το Βυδιάκι μία, που δυστυχώς δεν υπάρχει σήμερα, αποτελεί την πιο δροσερή ανάμνηση και συντροφεύει τη σκέψη όλων όσων έζησαν σ' αυτό τα παλιότερα χρόνια. Σ' αυτή αναφέρεται το Βυδιακίτικο τραγούδι και εκφράζει τον καημό του αγά γιατί ο Μπαφέρος και ο Βασιλάκος δεν επιτρέπουν στις κόρες τους, τις Μηλιές (Αιμιλίες), "να πάνε στην Κάτου Βρύση".

Το θρύλο που συνοδεύει την προσπάθεια των ανθρώπων να κτίσουν τους οικισμούς τους κοντά σε πηγές τον ακούσαμε με παραλλαγές σε πολλά χωριά της Αρκαδίας. Εδώ, τα βρεγμένα γένια ενός τράγου ο οποίος ανήκε σε μια κουφή γυναίκα, έφεραν σε αυτό το τόπο τους πρώτους οικιστές του, για αυτό την πηγή που τους κράτησε εδώ την ονόμασαν Κουφή. Την πετρόκτιστη και με χαμηλωμένο τόξο βρύση συναντάμε στο κάτω μέρος του χωριού. Το λιγοστό νερό της ρέει από τις δύο χορταριασμένες κουτούλες της (οι κορύττες εδώ) σ' ένα καζάνι το οποίο δεν χρησιμεύει πια για το πλύσιμο των ρούχων παρά μόνο για το πότισμα των ζώων. Μια μισοσπασμένη πλάκα, στο δεξί αγκωνάρι της μαρτυρά ότι επισκευάστηκε το 1933 από το σύλλογο "των εν Αθήναις Ελευσίνιων των Βυδιακίων". Σε κοντινή απόσταση σώζεται η βρύση Κουριάκλα και η εντοιχισμένη επιγραφή της αποκαλύπτει ότι κτίστηκε το 1924 με δαπάνη του Πέτρου Αθανασόπουλου.

10. Η Παραλογγίτικη Βρύση⁽²⁵⁾

Δύο χωριά της Αρκαδίας είναι τα πιο απομακρυσμένα από την πρωτεύουσα της, την Τρίπολη. Το Μαρί στην Κυνουρία και οι Παραλογοί στη Γορτυνία που αποτελούν τις δύο άκρες του Νομού προς τη Λακωνία και την Αχαΐα. Λίγο πριν την είσοδο στους Παραλογοί, ερχόμενοι από τα Τριπόταμα, συναντάμε κυκλωμένη από πλατάνια τη βρύση του χωριού. Ακούσαμε να τη λένε Παραλογγίτικη, ονομασία ομώνυμη του χωριού, αλλά και Ταρατσίνα. Η θέση που έχει οικοδομηθεί δικαιολογεί την δεύτερη ονομασία της γιατί "terrazza" στα ιταλικά σημαίνει ίσιωμα πάνω σε ύψωμα (ταράτσα) όπως είναι η θέση που κτίστηκε η βρύση. Ένα νεώτερο χάραγμα σ¹ ένα αγκωνάρι της και τα λόγια των λιγοστών κατοίκων του χωριού μας ενημερώνουν πως

⁽²⁵⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

"τηνχτίσανε Ποδογορήτες (κάτοικοι της Πουρναριάς) μαστόροι στα 1877 μαζί με την εκκλησιά και το γεφύρι μας". Στους πλαϊνούς εσωτερικούς τοίχους του χαμηλωμένου τόξου της βρύσης, έχουν αφεθεί δύο θυρίδες, ενώ το νερό που τρέχει γάργαρα από τις κορύτες συγκρατείται αρχικά από ένα πέτρινο φράγμα που υψώνεται εμπρός τους. Στον εξωτερικό δυτικό τοίχο της έχει ενσωματωθεί μια ακόμη κορύτα χρήσιμη για το πότισμα των ζώων και μια μαρμάρινη επιγραφή που θυμίζει την πρόσφατη ανακαίνιση της το 1998 και τους χορηγούς. Η δίριχτη στέγη της έχειτσιμεντωθεί και βρίσκεται σε αντίθεση με τη λιθόκτιστη βρύση και τον στρωμένο με πλάκες περίγυρο.

11. Ο Ποταμός Ερύμανθος

Ο Ερύμανθος είναι αυτός που ορίζει την Αρκαδία, ένας από τους ποταμούς που χύνονται στον Αλφειό.⁽²⁴⁾

⁽²⁵⁾Στη γεωγραφική περιγραφή του ιστορικού και γεωγράφου Στράβωνα ορίζονται τα βορειοδυτικά σύνορα της αρχαίας Αρκαδίας. Ίσως αυτά είναι και τα μοναδικά που δεν άλλαξαν στο πέρασμα των αιώνων. Στον Ορφικό, προς το Δία ύμνο, ο ποταμός Ερύμανθος είναι ο *"λευκώτατος των ποταμών"* ενώ κατά το Μεγαλοπολίτη Πολύβιο είναι *"μέγας και λαύρος ποταμός"*. Το όνομα του συντίθεται από το *"έρυμα"* που σημαίνει ισχυρή θέση και από την Πελασγική κατάληξη *-νθος*. Ο Ερύμανθος, ή Δοάνα, συγκεντρώνει τα πρώτα του νερά στο φημισμένο ομώνυμο βουνό, εκεί που ο Ηρακλής στους άθλους του εξόντωσε τον Κάπρο. Σε τόπους όπου η θεά της υπαίθρου και της άγριας φύσης Άρτεμις, κυνηγούσε τα θηράματα της, τα ελάφια. Δέχεται νερά από το Νουσίικο ποτάμι, τον Αροάνιο ή Λειβαρτζινό και τον Σειραίο ή Βερτσιώτικο.

Ακολουθεί στην αρχή δυτική κατεύθυνση, μετά νότια μεταξύ της Γορτυνίας και

⁽²⁴⁾ Στράβων Γεωγραφικά, Η', εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1994

⁽²⁵⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

της Ηλείας και χύνεται στον Αλφειό. Η κοίτη του, βαθιά και απόκρημνη, κατεβάζει τα κάτασπρα και αφρισμένα ορμητικά νερά του. Καθώς προχωράς στους χωματόδρομους που οδηγούν στα γεφύρια του ή όταν θαυμάζεις τα νερά του από τις βουνοκορφές, τότε συλλογιέσαι πως χιλιάδες χρόνια αυτά βγαίνουν από τα ανήλιαγα βάθη των βουνών και προχωρούν χωρίς καμιά δύναμη να μπορέσει να τα συγκρατήσει. Με τη φροντίδα τους ατελείωτα πλατάνια υψώνονται θριαμβευτικά στις όχθες του ποταμού ενώ τα κλαδιά και οι φυλλωσιές τους τον αγκαλιάζουν στη μοναχική και ακούραστη πορεία του.

11.1 Τα πετρόκτιστα Γεφύρια του Ερύμανθου⁽²⁵⁾

Άγνωστα παραμένουν στον πολύ κόσμο πολλά πετρόκτιστα παραδοσιακά γεφύρια, καθώς βρίσκονται σε απρόσιτες και απόμερες περιοχές. Μερικά από αυτά έχουν υποστεί σημαντικές φθορές από το πέρασμα του χρόνου, επικίνδυνες πολλές φορές για την ύπαρξη τους. Σημερινά απομεινάρια της λαϊκής αρχιτεκτονικής γεφύρωσαν τις όχθες του ορμητικού Ερύμανθου για να επικοινωνήσουν οι κάτοικοι της Γορτυνίας με την Ηλεία, την Αχαΐα αλλά και την Αθήνα. Στις διαδρομές προς αναζήτηση τους γνωρίσαμε την ιστορία ενός τόπου που παλεύει να διατηρήσει τις μνήμες και την αυθεντικότητα του κόντρα στις απαιτήσεις των σύγχρονων καιρών και τη φθορά του χρόνου.

11.1.1 Το Παραλογγίτικο Γεφύρι⁽²⁵⁾

Κατεβαίνοντας απ' τους Παραλογγούς το λιθόστρωτο μουλαρόδρομο προς το γεφύρι, η σκέψη γυρίζει στα παλιά, στα караβάνια των ανθρώπων και των ζώων που περνούσαν απ' αυτόν. Στον ανηφορικό δρόμο της επιστροφής, στέκεσαι συχνά να ξαποστάσεις και δεν ξεκολλά ο νους από τις κακουχίες που πέρασαν οι άνθρωποι σε τούτους τους τόπους. Το μεγάλο άνοιγμα του ημικυκλικού τόξου του γεφυριού (18 μέτρα) και το ύψος του (18 μέτρα από την κοίτη του ποταμού) δίνει σ' αυτό μεγαλοπρέπεια και μοναδικότητα. Δέος προκαλεί το πέρασμα από το χορταριασμένο κατάστρωμα του που διασώζει λιγιστές πέτρες από τα στήθαί του. Κτίστηκε με ντόπιες πελεκητές πέτρες, το έτος 1877, από μαστόρους Ποδογορήτες (Πουρναραίους), σύμφωνα με τις διηγήσεις των ντόπιων.

11.1.2 Το Βυδιακίτικο Γεφύρι⁽²⁵⁾

Βόρεια από το Βυδιάκι στην τοποθεσία Δομοκός στέκεται το πετρογέφυρο αυτό, ακουμπισμένο στις βραχώδεις όχθες του Ερύμανθου. Λίγα μέτρα μακριά, ένα προγενέστερο από αυτό, δεν άντεξε τα ορμητικά νερά του ποταμού και γκρεμίστηκε. Διασώθηκε όμως στις μνήμες των ανθρώπων η προσφορά του στην ανάγκη για επι-

---

⁽²⁵⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

κοινωνία αλλά και ένα γεγονός από το ιστορικό του παρελθόν. Όταν το 1826 ο Ιμπραήμ μαζί με τους προσκυνημένους του Νενέκου "αλώνιζε" στο Μοριά, ένα τμήμα του στρατεύματος του προσπάθησε να μπει από την Αχαΐα στη Γορτυνία για να πείσει τους κατοίκους της να προσκυνήσουν. Αυτοί όμως με επικεφαλής τον Γενναίο Κολοκοτρώνη που έσπευσε έγκαιρα εδώ, ταμπουρώθηκαν στο γεφύρι, πολέμησαν και τους εξανάγκασαν σε οπισθοχώρηση.

Το μονότοξο γεφύρι που διασώζεται έκτισαν οι αδελφοί Πουρνάρα από το Μοναστηράκι το έτος 1870. Η καταγωγή αυτών ήταν από τα Λαγκάδια αλλά και "Πουρνάρας" ήταν το παρωνύμιο του Λαγκαδιανού πρωτομάστορα Αντώνη Κάτσαϊνου.

11.1.3 Το Πουρνογέφυρο

Τα χρόνια της Τουρκοκρατίας μπορεί οι Οθωμανοί να φρόντιζαν για την οικοδόμηση κρηνικών κατασκευών, γιατί αυτό αποτελεί ιερή πράξη σύμφωνα με το Κοράνι από τότε που ο Αλ Χουσεΐν και οι υποστηρικτές του πέθαναν στα υψώματα του Κερμπαλα από τη δίψα, αντίθετα όμως για τη διάνοιξη νέων δρόμων και το κτίσιμο γεφυριών δεν έδειχναν ανάλογο ενδιαφέρον. Στη Χώρα η ντόπια παράδοση έχει κρατήσει στη μνήμη της μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως αυτές του γεφυριού του Σαΐντ αγά που υπήρχε στην Ελαία αλλά και του Πουρνογέφυρου ή Πουρναρογέφυρου που τα έφτιαξαν οι Τούρκοι Λαλαίοι *"για να περνάνε το ποτάμι και να ρημάζουν το τόπο μας"*. Τα ιστορικά κείμενα παρουσιάζουν τους Τουρκαρβανίτες, που ήρθαν στου Λάλα μετά το 1718, ως ληστρικές ομάδες που ρήμαζαν την περιοχή. Συχνές ήταν και οι συγκρούσεις τους με τον Παλουμπαίο οπλαρχηγό Δημητράκη Πλαπούτα.

Το Πουρνογέφυρο πήρε το όνομα του από ένα δέντρο γνώριμο στον Αρκάδα, σύμβολο του άγονου τόπου του, το πουρνάρι. Από τα τρία ανοίγματα του γεφυριού, τα δύο πρώτα έχουν τη μορφή καταβιβασμένου τόξου ενώ εκείνο απ' όπου περνούν τα ορμητικά νερά του Ερύμανθου, έχει ημικυκλική. Τσιμεντένια στηθαία ασφαλείας έχουν προστεθεί στο κατάστρωμα του για να προστατεύουν τα διερχόμενα αυτοκίνητα στο πέρασμα τους προς τη γειτονική Αχλαδινή.

12. Οι Λαγκαδιανοί μαστόροι

Για τους Λαγκαδινούς μαστόρους, η αλήθεια είναι ότι υπάρχει πλεόνασμα υλικού, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Από μόνα τους τα Λαγκάδια, τα επιτεύγματα των Λαγκαδινών και οι παραδόσεις του τόπου θα μπορούσαν να είναι αντικείμενο όχι μόνο πολυσέλιδου λευκώματος, αλλά θέμα διδακτωρικής διατριβής, πάνω στη λαογραφία, τα ήθη και τις παραδόσεις της πατρίδας μας. Για τον παραπάνω λόγο μου πήρε αρκετό καιρό για να αποφασίσω τι υλικό θα χρησιμοποιήσω για την εργασία μου.

Λαγκάδια,γενική άποψη του οικισμού (αρχείο Λαγκαδίων)

"Η θεία Ανάσταίνα καρτερεί τα στολίδια της που πάντα ταξιδεύουνε μαζί. Η Θεία Γιαννού καρτερεί τον άντρα της και τα παιδιά της. Η χήρα η Μήκω τον Αντρικό της να φωτίσει με τα τραγούδια του το σκοτεινιασμένο σπίτι της. Η Μαριγούλα του Κίκαλου λαχταράει να αντικρύσει το λεβέντη της, το Νίκο. Η Αννιώ του Φιλόπουλου καρτερεί τον Αγγελή της με έτοιμα ούλα τα προικιά της και τα σφαχτά αγορασμένα για το γάμο. Σε λίγο οι μαστόροι σκαπετήσανε και ζυγώνουνε στο χωριό. Στη στιγμή τα παιδιά όλα μαζί πηλαλάνε για τα Λεύκα να τους προύπαντηθούνε. Σε λίγο ακούγονται άγρια βαβίσματα των σκυλιών. Τα μαστορόσκυλα νικούν αυτά που έμεναν στο χωριό και δεν τα γνώρισαν. Μπαίνουνε πρώτα στο χωριό και

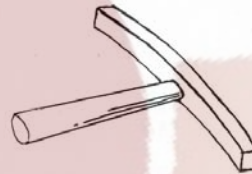
πέφτουνε στα πόδια της Κυράς που τα χαϊδολογεί. Ο πρωτομάστορας μπροστά, καβάλα στο μουλάρι, καμαρωτός με το κεφάλι ψηλά. Ακολουθάνε καμιά δεκαπενταριά μαστόροι και μαστορόπουλα και είκοσι ζα απάνω κάτω. Μέσα στα μαστορόπουλα και ο Λιας της Παρασκευούς, έντεκα χρονών. Η μάνα του χήρεψε νέα και το άφησε να ταξιδέψει από την αγκαλιά της γιατί είχε τρεις τσούπες ορφανές, το αρπάζει και το φιλεί με κλάματα καταμεσής στη ράχη, κείνο βγάζει ένα πορτοφόλι γαζέτες και λέει, ταχειά που θα λογαριαστούμε θα πάρω μερδικό ένα χιλιάρικο. Να αγοράσουμε το γέννημα της χρονιάς και να πλερώσουμε τα Βερεσέδια. Στ' άλλο ταξίδι μάνα θα πάρω γαϊδούρι. Σε λίγο όλοι βρίσκονται στα σπίτια τους, ύστερα η κυρά ανοίγει το δισάκι. Στη μια πάντα είναι τα εργαλεία, το σφυρί, το μυστρί, το ζύγι, το βελόνι, το αλφάδι, ο ματρακάς μαζί με τα άπλυτα ρούχα, στην άλλη σύκα, σταφίδες, ψωμί χάσικο (άσπρο), χταπόδι, μπακαλέος, ρόιδα και καραμέλλες για τα παιδιά. Οι μαστόροι έρχονται σήμερα, γίνηκε η αρχή. Ταχιά φτάνει το μπουλουκι του Αγγελή του Ρούση από το Βαρθολομιό, μεθαύριο του Κουρόγιαννη απο του Αρφαρά, του Κάτσαινου από τη Γαστούνη, του Τοσούλη, του Νικολάριου, του Γαρδίκια, του Καγιά, του Σπηλιόπουλου, του Γκιώκα, του Ανθούλη, του Αώλου, του Κούλη. θα 'ρθει ο Γιώργης ο Ζαγκλής,

μπίνος ή μπιουίν

ματρακάς ή βαροίτσα

σφυρί

βελόνι

χτενιά

γωνιά

η προέκταση του χεριου των Λαγκαδινών μαστόρων, με αυτά «έκαναν την πέτρα να μιλάει»

οΧάκος, ο Λιάς του Μιχόγιαννη, ο Βασίλης ο Βάβος, ο Ντεληγιάννης, ο Στυλιανός του Φλιώρου, ο Στάθης του Σινόγιαννη, ο Κωνσταντής του Ρήγα και τόσο άλλοι. Τα σπίτια θα γιομίσουν άντρες, χαρές και τραγούδια. Αλλάργα τώρα από το χωριό η ερημιά, η φτώχεια, η λύπη".⁽²⁶⁾ Με αυτά τα λόγια περιγράφει ζωντανά ο Λαγκαδιανός λογοτέχνης Χρήστος Νικήτας το γυρισμό του μπουλουκιού στο μαστροχώρι του Μοριά, τα Λαγκάδια.

⁽²⁷⁾Η παράδοση μας αποκαλύπτει ότι οι Λαγκαδιανοί κατάγονται από τους μαστόρους που έκτισαν το Κάστρο της Άκοβας τον 13ο αιώνα και θέλει "εφτά ολόκληρους αιώνες το λαγκαδιανό σφυρί να χτυπά ρυθμικά σ' ολάκερο το Μοριά". Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οι κατακτητές σ' αυτούς αναθέτανε το κτίσιμο γεφυριών και την οχύρωση των φρουρίων τους. Τον Αντώνη Ρηγόπουλο θα καλέσουν στο Ναύπλιο για να κτίσει το "μέγα ειδωλείον τους". Ο Κολοκοτρώνης τους επαίνεσε γιατί έκτισαν τα γερότερα ταμπούρια στα Τρίκορφα. Ο Νικηταράς το 1826 ζήτησε την πληρωμή τους από τη "Σεβαστή Διοίκηση" για τα μεροδούλια που έκαναν φτιάχνοντας ταμπούρια. Με τον ερχομό του Καποδίστρια οι Λαγκαδιανοί μαστόροι πρώτοι δίνουν το παρόν στην ανασυγκρότηση της πατρίδας. Κτίζουν πετρόκτιστες εκκλησιές, σχολειά, γεφύρια και βρύσες. Σε σύμβαση του 1830 που αφορά το κτίσιμο του σχολείου της Καρύταινας υπογράφει ο "Μιχάλης Δημητρόπουλος με τους συντρόφους του μαστόρους Λαγκαδιανούς". Σε νεώτερα χρόνια η φήμη τους εδραιώθηκε σ' ολόκληρη την Πελοπόννησο. Αυτοί κυριαρχούσαν. Μετά έρχονταν οι Κλουκινοχωρίτες από τα Καλαβρυτοχώρια, οι Καστρίτες και οι Τσάκωνες από τα χωριά του Πάρνωνα. Λιγοστές ήταν οι δουλειές των Μακεδόνων και των Ηπειρωτών που έρχονταν στο Μοριά κι ας ήταν πιο φθηνοί. Όσοι ήθελαν να κτίσουν ένα έργο έλεγαν "θα φέρουμε τους Λαγκαδιανούς". "Μαστόρους" δεν συμπλήρωναν γιατί οι λέξεις "χτίστης" και "Λαγκαδιανός" ήταν ταυτόσημες. Κάποτε όταν ο δάσκαλος σ' ένα Γορτυνιακό χωριό ρώτησε ποιος έκτισε τον κόσμο η απάντηση των μαθητών του ήταν "οι Λαγκαδιανοί με τα γαϊδούρια τους". Κοντά σ' αυτούς έμαθαν την τέχνη της πέτρας και οι γείτονες τους οι Σερβαίοι, οι Κατσουλαίοι (Περδικονερίτες) και οι Ρεκουνιώτες (Λευκοχωρίτες). Κτίστες λαϊκοί που συνέβαλαν στη συντήρηση της αρχαίας παράδοσης στον τομέα της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Για να επικοινωνούν είχαν εφεύρει δικιά τους γλώσσα. Συνθηματικά μιλούσαν κυρίως όταν αναφέρονταν στις έννοιες του "κολοβού" (χρήματος), της "μαντζαρίας" (φαγητού) και του "κερέ" (αφεντικού). Γλώσσες συνθηματικές στην Αρκαδία χρησιμοποίησαν επίσης οι χρυσοχόοι της Στεμνίτσας, οι χτενάδες του Κοσμά, οι μπαλωματήδες του Μουλατσίου και οι Ρεκουνιώτες

⁽²⁶⁾ ΠΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, 0 Λαγκαδιανός πρωτομάστορας Αντ. Κάτσαινος, Μάραθα 2001

⁽²⁷⁾ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Οι παραδοσιακοί χτίστες της πελοποννήσου, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1987

ζητιάνοι. Από τη δεκαετία του 1930 η αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης στα ξένα ερήμωσε τα χωριά της ελληνικής υπαίθρου. Τότε αρχίζει και η κάμψη της επαγγελματικής δραστηριότητας των Λαγκαδιανών μαστόρων. Η μαστοριά παρακμάζει, τα μπουλούκια διαλύονται και φεύγουν από τα Λαγκάδια. Έμειναν όμως πίσω τους τα αμέτρητα πετρόκτιστα αριστοτεχνικά δημιουργήματα τους. Κι απ' αυτά ακούγεται μια μυστική φωνή που μαρτυρά πως *"εδώ δούλεψαν Λαγκαδιανοί"*. Γιατί αυτοί ήταν που *"έκαναν την πέτρα να μιλάει"*.

12.1 Οι Βρύσες των Λαγκαδιών⁽²⁸⁾

Τα λιθόστρωτα σοκάκια των Λαγκαδιών, διάβαιναν περίπου έξι χιλιάδες κάτοικοι στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Άφθονα τα νερά έτρεχαν από τις βρύσες του πέτρινου χωριού. Οι περισσότερες μαζεμένες στον πάνω μαχαλά και άλλες σε μακρινές αποστάσεις. Οι Λαγκαδιανές για να γεμίσουν τις βαρέλες τους, έπρεπε να ανεβαίνουν την κοπιαστική και συνάμα κακοτράχαλη ανηφόρα. Τον μόχθο και την κούραση τη συνόδευαν αυτοσχέδια τραγούδια που περιγράφαν τα συναισθηματά τους. Πολλά από αυτά είναι καταγεγραμμένα και φυλάσσονται στο αρχείο των Λαγκαδιών έως και σήμερα. Όλες οι βρύσες των Λαγκαδιών είναι λιθόκτιστες και καλοχτισμένες από τους ντόπιους μαστόρους. Η ανακαινισμένη Βρύση του Καλέα με το φημισμένο χωνευτικό νερό της. Η Γιαννέικη Βρύση στην ομώνυμη γειτονιά, που σώζει μέσα στην καμάρα της τη χρονιά που κτίστηκε, τον καιρό του αγώνα για τη λευτεριά στις 14 Αυγούστου 1822. Η Βρύση της Παναγιάς με το κρυστάλλινο νερό που έτρεχε απ' τις κορυτές της και ξεδιψούσε το μισό χωριό. Χωρισμένες είχαν οι Λαγκαδινοί τις δύο καμάρες της. Το νερό της μιας πότιζε τους γύρω κήπους και έφτανε ως τη γειτονιά του Αγιώργη ενώ της δεύτερης κατηφόριζε προς την πλατεία και έφτανε ως το σχολείο. Το καλοκαίρι που λιγότευαν τα νερά της, οι κάτοικοι του κάτω χωριού πήγαιναν κρυφά τις νύχτες και άλλαζαν την πορεία τους για δικό τους όφελος. Συχνές ήταν οι διαμάχες τους, γι' αυτό διορίζονταν "νερολόγοι" με πληρωμή.

Τα σπίτια των χωριών, όπως και τα καφενεία, δεν είχαν νερό εκείνα τα χρόνια. Η τροφοδοσία των καφενείων της πλατείας γινόταν από τις γυναίκες που κατοικούσαν στα Γύφτικα. Σφύριζε ο καφετζής, έφερνε η γυναίκα τη βαρέλα με το νερό γεμάτη και πληρωνόταν δεκάρες πιο παλιά, δραχμές αργότερα. Λεβέτια που έβραζαν νερό, μπουγαδοκόφια με αλισίβα από στάχτη, πλάκες σαπουνιού, κόπανοι για το κοπάνημα των ρούχων και σκαφίδια για το πλύσιμο γέμιζαν το γύρω χώρο της βρύσης. Μέχρι που ήρθε στα Λαγκάδια χωροφύλακας ο Βελεγρής και απαγόρευσε το πλύσιμο. Τιμωρία γι' αυτές που δεν υπάκουγαν ήταν η αφαίρεση του κόπανου ή μια επίσκεψη στο σταθμό.

Πιο ψηλά, στη γειτονιά της Λεύκας, σώζεται καλά διατηρημένη η θολωτή βρύση το

⁽²⁸⁾ ΔΗΜΟΣ ΛΑΓΚΑΔΙΩΝ, Λαγκαδινές διαδρομές, 1994

όνομα της οποίας μαρτυρά την ιστορική της παρουσία και προσφορά. Τουρκόβρυση λέγεται και σήμερα γιατί αυτή κάποτε εξυπηρετούσε τον Τούρκικο μαχαλά. Στα ανατολικά βρίσκεται η Βρύση του Αγιοστάθη που ανακαινίστηκε τον Ιούλιο του 1970. Η προσφορά της ήταν κυρίως καλοκαιρινή γιατί σ' αυτή κατέφευγαν οι Λαγκαδιανοί που αλώνιζαν μέσα στο λιοπύρι για να σβήσουν τη δίψα τη δική τους αλλά και των ζώων τους. Στα δυτικά σώζεται το Βρωμονέρι με τον καλοχτισμένο θόλο που "μέσα του κρύβονταν στοιχειά". Στην ψηλότερη συνοικία των Λαγκαδιών, εκεί που το μάτι χάνεται σε σκληροτράχηλες βουνοκορφές και άγρια φαράγγια, εκεί που ηρεμεί αγναντεύοντας τον κάμπο της Ηλείας και το Ιόνιο πέλαγος, ανταμώνουμε την ανακαινισμένη Βρύση του Γούναρη. Εδώ κατέγραψε η ιστορία την οργή των σκλαβωμένων Ελλήνων προς τις χανούμισσες που κατέφυγαν στη βρύση, τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Για την κατασκευή μιας βρύσης από Λαγκαδιανό μάστορα και τους βοηθούς του, το έτος 1861, σε χωριό της Ολυμπίας, η αμοιβή ήταν "δεκαπέντε δραχμές και διά φάνγες επτά οκάδες ψωμί μίαν οκά τυρί εκάστη μέρα και είκοσι οκάδες κρέας έως το τέλος του έργου".

12.2 Οι Νερόμυλοι των Λαγκαδιών⁽²⁹⁾

Μια γυναίκα όταν γέννησε κάποτε στα Λαγκάδια και έκανε "αρσενικό παιδί" δέχθηκε τις γειτόνισσες που έτρεξαν για να τη συγχαρούν. Η ευχή που της έδωσαν ήταν "να ζήσει και μόλις μεγαλώσει να γίνει καλός χτίστης ή μυλωνάς". Αυτή αντιδρώντας στα δύο κυρίως επαγγέλματα που ασκούσαν οι Λαγκαδιανοί απάντησε "ας ζήσει το παιδί μου και ας γίνει και παπάς".

Πολλοί ήταν οι νερόμυλοι που άλεσαν τα σιτάρια και τα αραποσίτια, της Καβελαρίτσας, της Τράϊνας και της Αγίας Παρασκευής. Πολλοί και οι μυλωνάδες που δούλεψαν στους μύλους που κτίστηκαν στις ρεματιές των Λαγκαδιών. Από τα νερά της πηγής του Ράπη, της Παναγιάς και των ρεμάτων του Λαγκαδιανού ποταμού, γύρισαν τα λιθάρια τους τρεις δεκάδες νερόμυλοι και νεροτριβές. Από αυτούς σήμερα λειτουργεί μονάχα ο μύλος και η νεροτριβή του Βουτυριά στον οικισμό του Αγίου Νικολάου (Μπούφη). Αρχίζοντας από το διάσελο, πάνω από το πετρόκτιστο γεφύρι Κοτόμμαλο, στου Ράπη που "βγαίνουνε νεράιδες και πλένουν", λειτούργησε ως το 1955 ο ένας από τους δύο νερόμυλους που ανήκαν στην εκκλησία του Προδρόμου. Κατεβαίνοντας στη ρεματιά υπήρξαν ο μύλος του Μαντέλου, του Β. Μποκή, του Αντ. Τσιαούση, του Κορδάτου, του Κ. Τσιαούση, του Τσίπη, του Ράλλη ο παλιόμυλος του Απ. Τσιαούση, στον Αγιοδημήτρη ο μύλος και η νεροτριβή του Δέλλα, μετά του Κανάκη, άλλος του Απ. Τσιαούση, του Αγιονικόλα, του Βουτυριά, ο διαβολόμυλος του Τσιαούση, ο μύλος του Ρούτση, του Μπούρα στο Ρεκούνη, του Δεληγιάννη που είχε και νεροτριβή στου

⁽²⁹⁾ ΚΑΤΣΙΟΥΦΗΣ ΠΑΝΑΓ., Οι Νερόμυλοι των Λαγκαδιών, Ηχώ των Λαγκαδιών ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

Φούσκαρη, στη Χοτζαρί ήταν ο μύλος του Μανιάτη και δύο των Τσιαούσηδων. Ακόμα του Παπαπανάγου, του Ανδρικόπουλου, του Δόγα, δύο του Καρκάλου και άλλοι δύο μαζί με μια νεροτριβή στην Τσιάρνη.

Αφθονες υπήρξαν και οι προλήψεις των κατοίκων σχετικά με τους μύλους. Τρίτη και Παρασκευή απέφευγαν να αλέσουν ενώ η καλύτερη μέρα για άλεσμα ήταν η πρωτομηνιά. Το νερό του μύλου πίστευαν ότι είχε θεραπευτικές ικανότητες, όταν πινόταν το πρωί με την ανατολή του ήλιου. Από την παρμένη κρυφά από τον μυλωνά "άχνη" (ψιλό αλεύρι), έφτιαχναν τα κορίτσια ψωμιά, τα έτρωγαν και περίμεναν να δουν στον ύπνο τους το γαμπρό.

13. Το Γεφύρι στο Κουτσομύλι

Πριν φθάσουμε στο παλιό γεφύρι του Κουτσομυλίου αξίζει να καταγράψουμε τη μεθόδευση που ακολούθησαν το 1904 οι κάτοικοι του Λευκοχωρίου (Ρεκούνη) για να υδροδοτηθεί το χωριό τους. Παραμονές εθνικών εκλογών της ίδιας χρονιάς είχαν κατορθώσει να αποσπάσουν την υπόσχεση του πολιτευτή Μαλλιαρόπουλου ότι "θα τους έφερνε νερό έστω και με δικά του έξοδα" αν τον ψήφιζαν όλοι οι κάτοικοι. Σκεπτόμενοι όμως για το συμφέρον του χωριού τους, δεν αρκέστηκαν σε αυτήν την υπόσχεση και προσέτρεξαν στον θ. Δεληγιάννη, υποψήφιο της άλλης παράταξης. Αυτός διαισθανόμενος πιθανή απώλεια ψήφων έδωσε την ίδια υπόσχεση την οποία τήρησε μετά τις εκλογές και φρόντισε για τη μεταφορά του νερού στο χωριό. Από τότε κάθε Μεγάλη Παρασκευή η περιφορά του επιταφίου φτάνει ως τη βρύση που φέρει το όνομα του και εκεί γίνεται δέηση για την ψυχή του.

Λίγα χιλιόμετρα μετά το Λευκοχώρι ο δρόμος περνάει από ένα ψηλό πετρώκτιστο γεφύρι που οι ντόπιοι ονομάζουν Τρανό Γεφύρι. Αυτό κτίστηκε την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα από το Λαγκαδιανό πρωτομάστορα Α. Ανδρικόπουλο και αποτέλεσε μέρος του δρόμου Τριπόλεως - Πύργου. Τα πρώτα χρόνια το δρομολόγιο της συγκοινωνίας διενεργούσε ο Βυτιναίος Μυτζήθρας με την αμαξά του που έσερναν τέσσερα μεγαλόσωμα μουλάρια. Το πρώτο όχημα που πέρασε απ' το Τρανό Γεφύρι ήταν ένα Ford το 1914, του Σταύρου Μποζικά από τα Λαγκάδια. Το επόμενο αυτοκίνητο... οχτώ χρόνια αργότερα, το 1922.

Νότια του γεφυριού σε κοντινή απόσταση σώζεται ακέραιο ένα παλιότερο γεφύρι, που πήρε το όνομα του από το χείμαρρο Κουτσομύλι, ο οποίος πηγάζει από τις πηγές Μολόσαινα και Σμηλές στα όρια Βυζικίου και Περδικονερίου και χύνεται στον ποταμό Τουθόα. Αυτό το λιθόκτιστο μονότοξο γεφύρι είναι εκείνο που αναφέρει ο Τζελ κατά την περιήγησή του, στις αρχές του 19ου αιώνα, ως "γεφύρι στο Ρακούνη".

14. Ο Ποταμός Τουθόα⁽³⁰⁾

Οι πρώτες πηγές του αρχαίου ποταμού Τουθόα, ο οποίος σήμερα αποκαλείται Τροχός ή Λαγκαδινό ποτάμι, σχηματίζονται από τα νερά που κατεβάζουν οι ρεματιές των Λαγκαδινών βουνών. Γίνεται ποτάμι, κοντά στον οικισμό του Αγίου Νικολάου (Μπούφη), σέρνοντας μαζί του κυρίως το χειμώνα "λιθάρια ριζιμιά, δέντρα ξεριζωμένα". Ακολουθεί νοτιοδυτική πορεία, περνάει από ένα άγριο και επιβλητικό φαράγγι στα βράχια του οποίου διασώζονται ακόμα οι κτισμένες σπηλιές με τις πολεμότρυπες που έγιναν καταφύγια των κατοίκων στις επιδρομές των Οθωμανών. Ορμητικά θα δούμε τα νερά κάτω από την παλιά λιθόκτιστη πεζογέφυρα του Αγιάνην στο Λευκοχώρι. Εδώ θα προστεθούν και άλλα νερά που αναβλύζουν από κεφαλάρια. Μαζί μ' αυτά θα συνεχίσει το διάβα του μέχρι να συναντηθεί με το Λάδωνα στη θέση Μπέρχου.

Κοντά στον οικισμό Φούσκαρη η διάβαση των ανθρώπων γινόταν με τρία γεφύρια που σώζονται ακέραια ως σήμερα. Πετρόκτιστα και καλοκτισμένα τα οικοδόμησαν Λαγκαδιανοί μαστόροι. Το πρώτο (μονότοξο) αποτελούσε μέρος του παλιού δρόμου ο οποίος ξεκινούσε από τα Λαγκάδια και κατευθυνόταν προς τα χωριά της Ηραίας. Η παράδοση που μεταφέρεται από τα χείλη ενός ενενηντάχρονου κάτοικου του Φούσκαρη θέλει το κτίσιμο του γεφυριού "από Τουρκίας τόσιαξαν όμως ραγιάδες Λαγκαδιανοί". Στις οδοιπορικές σημειώσεις του Τζελ αναφέρεται ένα "γεφύρι στου Φούσκαρη", ίσως να πέρασε από αυτό. Το δεύτερο γεφύρι κατασκευάστηκε με φροντίδα του Λαγκαδιανού Πρωθυπουργού Θεόδωρου Δεληγιάννη στο τέλος του 19ου αιώνα, για να περνούν οι ντόπιοι προς τα Λαγκάδια και γεφύρωσε με δύο ημικυκλικά τόξα το ρέμα του Κουτσομυλίου κοντά στο σμίξιμό του με τον Τουθόα. Σήμερα διασώζεται η μία καμάρα του συντηρημένη το 1960, με προσωπική εργασία και 3.000 δραχμές που παρεχώρησε ο Δήμαρχος Λύλος για να αγοραστεί ασβέστης καιτσιμέντο. Το τρίτο, τοξωτό γεφύρι κτίστηκε και αυτό στο τέλος του 19ου αιώνα με φροντίδα του Δεληγιάννη για να εξυπηρετεί τους κατοίκους της Τσίπολης (Τουθόα) αλλά και εκείνους που πήγαιναν να αλέσουν στο μύλο του που βρίσκεται στο ανατολικό πόδι του γεφυριού.

Πολλά είναι τα γεφύρια στην Αρκαδία που κτίστηκαν ύστερα από πιέσεις των κατοίκων προς τους πολιτικούς που ψήφισαν. Συχνές ήταν και οι διαμάχες οι οποίες ξεσπούσαν μεταξύ των πολιτικών για τις ενέργειες τους. Σε τοπική εφημερίδα του έτους 1934 δημοσιεύεται η πληροφορία πως "κατόπιν ενεργειών" του βουλευτή Δ. Γιαννόπουλου, "το Υπουργείον Συγκοινωνίας εχορήγησε κονδύλιον τριάκοντα χιλιάδων δραχμών διά την κατασκευήν γέφυρας εις τα Λαγκάδια". Τον επόμενο μήνα όμως έρχεται η απάντηση, "ο υποφαινόμενος αντιπρόσωπος του Τουρκοβασιλικού

⁽³⁰⁾ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Παισανία Αρκαδικά, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982

κόμματος εν Λαγκαδία, έσχον την πρωτοβουλίαν διά την κατασκευή της γέφυρας, από χρόνου πολλού έγραψα επιστολήν εις τον Βουλευτήν μας κύριον Τουρκοβασίλην να ενεργήση σχετικώς".

15. Οι Νερόμυλοι στη Γούρνα και τη Μαυράδα⁽³⁰⁾

Δύο ρεματιές του ποταμού Τουθόα υπήρξαν μυλότοποι για τους κατοίκους των χωριών των Τροπαίων και της γειτονικής Ηραίας. Η Γούρνα λίγο πριν το Καλλιάνι και η Μαυράδα στο δρόμο που οδηγεί από το Σταυροδρόμι στην Αετοράχη. Στη Γούρνα κινήθηκαν δύο νερόμυλοι που ανήκαν στη Βυζικιώτικη οικογένεια Στασινόπουλου. Τα χαλάσματα του παλιότερου από αυτούς σ' έναν τόπο ανήλιαγο και υγρό, μας έκανε να αναλογιστούμε για την "καλή" υγεία κάθε μυλωνά που δούλευε κάτω από δύσκολες συνθήκες. Στον οικισμό της Μαυράδας, στο μεγαλύτερο μυλότοπο της περιοχής λειτούργησαν δύο μύλοι στην Πέρα Μεριά, δύο στη Δώθε Μεριά και μαζί τους τρεις νεροτριβές που ολοκλήρωναν τα υφαντά του αργαλειού. Τους μύλους της Δώθε Μεριάς αγόρασε ο Θεόφιλος Μακρής από το Βυζικιώτη Λ. Κουντάνη στο τέλος του 19ου αιώνα. Οι μύλοι της Πέρα Μεριάς είχαν ιδιοκτήτες Λαγκαδιανούς, που τους παραχωρήθηκαν για την προσφορά τους στον αγώνα του 1821. Οι μύλοι εδώ είχαν πάντα "πλάκωση" (αναμονή) αν και δούλευαν ολοχρονίς. Το αδιάκοπο γύρισμα των λιθαριών τους, τραγουδήθηκε από τους κατοίκους των γύρω χωριών ως εξής:

Πώς χορεύουν οι παπάδες; Σαν τους μύλους στις Μαυράδες

Ακόμα και πασπαλιάρηδες (βοηθούς) είχαν στη δούλεψη τους οι μυλωνάδες. Αυτοί έβαζαν το νερό στο αυλάκι, φόρτωναν και ξεφόρτωναν τα αλέσματα, έριχναν τους καρπούς στη σκάφη και έκαναν όλα τα θελήματα των μυλωνάδων. Η αμοιβή τους, "χόρταιναν ψωμάκι" και όποιος πελάτης είχε την ευχαρίστηση έριχνε στο "καδί" τους καμιά χούφτα αλεύρι για να ταΐσουν και αυτοί την οικογένεια τους. Πολλά χρόνια τώρα έχει πάψει να ηχεί η τρουμπέτα των μυλωνάδων. Οι μύλοι γκρεμίστηκαν εκτός από έναν που έμεινε όρθιος στη Δώθε Μεριά, για να θυμίζει το παρελθόν της Μαυράδας.

Νερόμυλος συναντάμε ακόμα, στην Αετοράχη του Σκαρμπή από το Καλλιάνι που είχε και νεροτριβή και στο Καστράκι του Αβράμη και του Σταυρόπουλου. Ο τελευταίος είχε στη κατοχή του και τον παλιόμυλο του Αλήλ αγά σταΌχθια

⁽³⁰⁾ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΙΚΟΣ, Μαυράδες ένας επίγειος παράδεισος, Ηχώ των Λαγκαδίων 2000

16. Η Τρανή Βρύση, Σέρβου

Πολλές ⁽³¹⁾ πηγές και βρυσομάνες υπάρχουν σ' αυτό το όμορφο Γορτυνιακό χωριό. Μια ομάδα Σερβαίων κατέγραψε 34 τον Αύγουστο του 1963 και ο μέσος όρος θερμοκρασίας των δροσερών νερών τους ήταν 12 βαθμοί Κελσίου. Μέσα στο χωριό τρεις βρύσες ξεδίψασαν τους παλιότερους κατοίκους του. Η Απάνω Βρύση στο Λεύκο που κτίστηκε το 1890 και είναι σκεπασμένη σήμερα με χώματα μετά τη διάνοιξη του δρόμου για το κάτω χωριό. Ο Δημοκοίτης, στο βόρειο μέρος του χωριού, κτίστηκε λίγα χρόνια πριν το 1920 και είναι η μόνη βρύση που ακόμα και σήμερα ρέει άφθονα τα κρυστάλλινα νερά της. Η Τρανή Βρύση της οποίας η μονόρριχτητσιμεντένια στέγη εφάπτεται στο ιερό της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής. Η πλάκα στην βρύση ,μαρτυρά ότι ο πρωτομάστορας που έφτιαξε τη βρύση είναι: "ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΧΙΖΑΣ ΠΡΟΤΟΚΤΙΤΩΡ 1876".

Δύο παραδόσεις άντεξαν στο χρόνο και λέγονται στου Σέρβου για τα νερά της τελευταίας, που έχουν μεταφερθεί σήμερα στο κάτω χωριό. Σύμφωνα με τη πρώτη "όταν μια Τουρκάλα πήγε να πλύνει ρούχα στη Συρακούλια, έπεσε το παιδί της στο μάτι του κεφαλαριού και χάθηκε. Τότε αυτή έριξε μέσα ένα λεβέτι σαραντάρβαλο (σαράντα λαβών) γεμάτο με μαλλιά και

Η Τρανή Βρύση, Σέρβου

το κεφαλάρι στέρεψε, το μισό του νερό βγήκε στην Τρανή Βρύση και το άλλο μισό στην Κουκουλίστρα". Οθωμανή και κατά τη δεύτερη παράδοση θέλει να είναι και η μάνα που αλλαξοπίστησε και έγινε Χριστιανή γιατί η Αγία Παρασκευή έκανε καλά το γιο της όταν αυτός αρρώστησε αφού πότισε το άλογο του στη βρύση και στη συνέχεια μπήκε καβάλα στην εκκλησιά και τη βεβήλωσε.

Προπολεμικά ο ένας στους τρεις Σερβαίους ήταν τεχνίτης ή οικοδόμος, γι' αυτό τα έργα στο χωριό τους τα κατασκεύαζαν μόνοι τους. Τις βρύσες έκτισαν ο Δημήτριος Σχίζας στο Λεύκο, ο Αλέξης Δημόπουλος τον Δεμοκοίτη και, όπως μαρτυρά εντοχισμένη επιγραφή, ο Νικόλαος Σχίζας την Τρανή Βρύση το 1876.

⁽³¹⁾ ΔΑΡΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ιστορικά του Σέρβου Γορτυνίας, Αθήνα 1988

17. Η Λυκουρεσείκη Βρύση

⁽³²⁾ Αγγέλω κραίνει η μάνα σου, δε ξέρω τι να θέλει
Να πας Αγγέλω για νερό, να πιουν τα παλικάρια.
Τα παλικάρια αν διψούν στη βρύση να παν' να πιούνε
και ιγω πάω στο κέντησμα με τ' άλλα τα κορίτσια.

Η απάντηση της Αγγέλως του δημοτικού τραγουδιού στο κάλεσμα της μάνας της εκφράζει την ταλαιπωρία των γυναικών εκείνης της εποχής. Στο Λυκούρεση, για να φτάσει το νερό στο σπίτι, έπρεπε οι γυναίκες να το κουβαλήσουν στις πλάτες τους ανεβοκατεβαίνοντας τις πλαγιές της ρεματιάς.

Εγκαταλειμμένη και έρημη συναντήσαμε τη θολωτή βρύση στην αριστερή πλαγιά της Γκούρας. Στο εσωτερικό της κρυμμένη ανάμεσα σε φτέρες και Βάτα η μεγάλη κορύτα της αφήνει να τρέξει ακόμα λιγοστό απ' το νερό της. Μια χαραγμένη πλάκα με πέτρινο πλαίσιο μας πληροφορεί πως κτίστηκε "δαπάνη Παναγιώτη και Γεωργίου Κομνηνού, το έτος 1938". Πιθανόν στη μνήμη του πατέρα τους που χάθηκε στη Μικρά Ασία. Ευεργεσία για τον ίδιο λόγο συναντήσαμε και στους Σέρβου, τη Βρύση του Γιατρού.

18. Η Βρύση στο Πούσι, Παλούμπα

Από τον Όμηρο ως τη νεώτερη εποχή, η σχέση των ορεσίβιων Αρκάδων με τα θαλάσσια ύδατα δεν περιγράφεται ως ιδανική. Στο χαλασμό των Κλεφτών, το 1806, ο Παλουμπαίος Κλέφτης Κόλιας Πλαπούτας πείστηκε από τους δικούς του να διαφύγει στη Ζάκυνθο. Όταν έφτασε στο Κατάκωλο προκειμένου να επιβιβαστεί στο πλοίο, στράφηκε στον καπετάνιο και τον ρώτησε "Καραβοκύρη αν γυρίσει το καράβι τι γινόμαστε; Η απάντηση που ζήτησε επίμονα και έλαβε ότι "θα κινδυνεύσουν να πνιγούν", δεν τον ικανοποίησε και είπε "τότε λοιπόν ο Κόλιας δεν μπαίνει στο καϊκι, γιατί από 'κει που θα τον φάνε τα ψάρια, κάλλιο να τον φάνε τα όρνια του τόπου του".

Στον τόπο του, το χωριό Παλούμπα έως το 1955 που έτρεχε νερό σε πέντε διαφορετικά σημεία από μεταλλικές βρύσες, οι κάτοικοι υδρεύονταν από τα πηγάδια και τις βρύσες Κάρθα, Βουλωμένη και Πούσι. "Βουλωμένη" είπαν τη βρύση στο Παλουμπόρεμα γιατί την οπή διαφυγής του νερού, την έκλειναν με ξύλο για να μην χάνεται το νερό. Το ξύλο όμως σάπιζε και έσπαγε με αποτέλεσμα συχνά να είναι Βουλωμένη. Η λιθόκτιστη βρύση στο Πούσι βρίσκεται στο κάτω μέρος του χωριού

⁽³²⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002

κοντά στην εκκλησία της Παναγίας. Κτίστηκε, σύμφωνα με διηγήσεις γερόντων, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα όταν το νερό της "πιάστηκε" κοντά στο χάνι του Μπασιούρη. Η περιοχή ολόγυρα της λέγεται Πούσι γιατί εκεί κοντά ήταν ένα παλιό πηγάδι που θάφτηκε πριν είκοσι χρόνια. "Πούσι" είναι σλαβική λέξη που σημαίνει πηγάδι και τη συναντάμε στη συνθηματική γλώσσα των Ηπειρωτών μαστόρων. Πολλές οι δοξασίες και οι μύθοι που ακολούθησαν τους κατατρεγμένους και αναλαβήτους Έλληνες, από τον καιρό της Τουρκοκρατίας. Σ' αυτούς βασίστηκε ο Πανόγιαννης για να παίρνει νερό κατά προτεραιότητα και με την ησυχία του από τη βρύση στο Πούσι. Τα μεσάνυχτα έβγαινε σαν φάντασμα στους δρόμους έχοντας ριγμένο επάνω του ένα άσπρο σεντόνι. Μόλις τον έβλεπαν οι γυναίκες τρόμαζαν, πέταγαν τα βαρέλια τους και "του παραχωρούσαν τη σειρά τους".

Ο μύλος του Κωστάρα που ήταν κοντά στη Μάνα του Γκολεμη και σταμάτησε το 1977. Πιο πέρα, ο μύλος της Μουριάς ή Καρατσώλη, μερίδιο του οποίου είχε και ο Ραφταίος Ντάβος (Πάλας), στη συνέχεια ο μύλος ενός άλλου Ραφταίου, του Δημούλη που δούλευε και ως ελαιοτριβείο. Κοντά και ο μύλος του Κολλάρα ή Βασιλείκος. Ο πιο παλιός μύλος ήταν του Ζατουνήτη Πελεκάνου που είχε και νεροτριβή.

Στην Αράχωβα, τα νερά του κεφαλόβρυσου, που πιστεύεται ότι είναι η αρχαία Βουφάγια πηγή, γύρισαν τα λιθάρια του μύλου του Τσίτουρα ως το 1970. Στη κορυφή του χωριού Ράφτη άλεσαν οι δύο νερόμυλοι του Ντάβου (Πάλα), που αγοράστηκαν αργότερα από το Δημούλη. Το μυλαύλακο εδώ έφερνε το νερό από μακρινή απόσταση, από το Κεφαλόβρυσο της Αράχωβας. Στη Λυσσαρέα, στο δρόμο για τη Γκούρα, θυμούνται οι παλιότεροι πως δούλεψε ο μύλος του μπάρμπα - Θύμιου ενώ στους Σέρβους οι τέσσερις μύλοι που λειτούργησαν, εξυπηρέτησαν τα γειτονικά χωριά Λυκούρεση, Ψάρι, Σαρακίни, Αράπηδες και βρίσκονταν στο ρέμα Δουκάτα. Ο μύλος του Τρουπή που έκλεισε το 1965 είχε σαν τελευταίο μυλωνά τον Κωνσταντίνο Κωνσταντόπουλο. Ο μύλος της Εκκλησιάς ή Νταρέικος, κοντά στα χαλάσματα του Αγιώργη ο ομώνυμος μύλος ή των Ρουσαίων και ο Μυλαράκος που δούλεψε για μικρό χρονικό διάστημα.

19. Οι Νερόμυλοι της Ηραίας⁽³³⁾

Από τις παροιμίες του λαού μας, πολλές αναφέρονται σε μύλους και μυλωνάδες. Ίσως κανένα επάγγελμα δεν είναι τόσο πληθωρικό σ' αυτές τις λαϊκές σοφίες με τα αλληγορικά νοήματα. "Μπάτε σκύλοι αλέστε και αλεστικά μη δίνετε"

⁽³³⁾ ΚΟΝΤΟΕ ΑΔΕΛΦΟΙ, Λεύκωμα Γορτυνίας, Αθήνα 1937

λέγεται όταν δεν υπάρχει τάξη και σωστή διαχείριση. "Όλοι κλαίνε τον πόνο τους και ο μυλωνάς τ' αυλάκι", όταν υπάρχουν βάσανα και σκοτούρες. "Γίνεται μύλος" θα ακούσουμε όταν υπάρχει φασαρία. "Ο καλός ο μύλος όλα τ' αλέθει", για αυτούς που ξεπερνούν τα εμπόδια ή για όσους έχουν γερό στομάχι. "Όποιος δεν θέλει να πάει στο μύλο δέκα μέρες κοσκινάει", για εκείνους που αναβάλλουν τις δουλειές τους. Τα βάσανα μου είναι πολλά και ο μύλος δεν τ' αλέθει", όταν δεν υπάρχει ελπίδα. "Μπήκε το νερό στ' αυλάκι", όταν αρχίζει η τακτοποίηση κάποιων θεμάτων. Μύλοι και μυλωνάδες που ίσως για κάποιους από αυτούς να γεννήθηκε μία από τις παραπάνω λαϊκές σοφίες υπήρξαν: στα Κακουρέικα που ήταν ο μυλότοπος της Ηραίας γιατί τα νερά του κεφαλαριού του Γκολέμη υπήρξαν κινητήριοι δύναμη για πέντε νερόμυλους, τα χαλάσματα των οποίων είδαμε πνιγμένα από τα κουρμπένια και τον κισσό.

20. Οι Βρύσες της Δημητσάνας⁽³⁵⁾

Η Δημητσάνα αναφέρεται για πρώτη φορά ως "Χώρα", το έτος 967, σε Πατριαρχικό σιγίλιο, προς τον ιδρυτή της Μονής Φιλοσόφου Ιωάννη Λαμπαρδόπουλο. Ως το 1951 τη μακραίωνη ζωή της ιστορικής κωμόπολης ακολούθησε ένα σημαντικό πρόβλημα, η ύδρευση της.

Στα μέσα του 18ου αιώνα ο Δημητσανίτης Μητροπολίτης Ανανίας φρόντισε να μεταφερθεί νερό ως αυτή, από τη μακρινή πηγή Σβίνες. Στις αρχές του 19ου αιώνα ο Παλαιών Πατρών Γερμανός στέλνει χρήματα στη γενέτειρα του και φέρνει νερό από την πηγή Λουμένη ως τη ρεματιά Κάκαβος. Εκεί θα κτιστεί βρύση με δύο μαρμάρινες κορύττες η οποία καταπλακώθηκε μεταγενέστερα από την πτώση βράχων. Έμεινε όμως στη μνήμη των ντόπιων ως η Βρύση του Δεσπότη.

Από την εποχή της αρχαίας Τεύθυδος, την οποία διαδέχθηκε η Δημητσάνα, οι κάτοικοι είχαν ως κύρια πηγή ύδρευσης τους την Κάτω Βρύση. Για να υπερασπίζονται τα νερά της σε καιρό πολέμου ή πολιορκίας είχαν κατασκευάσει οχύρωμα στη βόρεια πύλη του κάστρου. Όταν έγινε το 1911 η διαπλάτυση του δρόμου προς τη Ζάτουνα, θυσιάστηκε η θολωτή αυτή βρύση μαζί με εκείνη του Μπαχνά που είχε κτιστεί το 1782. Το 1947 κτίστηκε σε κοντινό τόπο μια νέα κρηνική κατασκευή, δίχως να έχει καμία σχέση με την ιστορική Κάτω Βρύση.

Ανάμεσα σε πολλά κτίσματα ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής αξίας τα οποία διασώζει η σημερινή Δημητσάνα, συναντάμε δύο παλιές πετρόκτιστες βρύσες. Η Βρύση του Μουσταφά στη βορειοανατολική πλευρά που σχετίζεται με την παρουσία και τις βιαιότητες των Τουρκαλβανών, που έφτασαν στο Μοριά μετά τα Ορλωφικά. Η ιστορία μαρτυρά ότι κτίστηκε στο τέλος του 18ου αιώνα με φροντίδα του Δημητσανίτη

⁽³⁵⁾ ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004

Μουσταφά. Ληλατώντας εκείνα τα χρόνια οι Αρβανίτες τη Δημητσάνα, πήραν από τον Δημ. Καζή όσα χρήματα είχε και μαζί τον τρίχρονο γιο του και τον γυναικάδελφο του, τους οποίους θα απελευθέρωναν αν τους εξαγόραζε σε μικρό χρονικό διάστημα. Το γιό του πράγματι κατόρθωσε να τον πάρει πίσω, το μικρό γυναικάδελφο του όμως, δεν μπόρεσε. Αυτός πουλήθηκε από τους Αρβανίτες σε Τούρκο της Τριπολιτσας που τον ανέθρεψε σαν δικό του παιδί, τον εξισλάμισε δίνοντας του το όνομα Μουσταφάς και τον πάντρεψε με την κόρη του. Ο Μουσταφάς δεν ξέχασε την πατρίδα του και τους Χριστιανούς συγγενείς του και φρόντισε να κατασκευαστεί η βρύση που φέρει ως σήμερα το όνομα του. Στο εσωτερικό της πετρόκτιστης καμάρας της έχει διατηρηθεί η παλιά μορφή της, εκτός από ένα χρωματιστό σιδερένιο παράθυρο που χρησιμεύει στην είσοδο για το καθάρισμα της. Εξωτερικά, σε έργα συντήρησης, έχειτσιμεντωθεί η στέγη της.

Στην είσοδο της Δημητσάνας, λίγα μέτρα μακριά από το νότιο πόδι του τρικάμαρου γεφυριού του Μακρή, σώζεται εγκαταλειμμένη και ετοιμόρροπη η πετρόκτιστη Βρύση του Κουρή που σύμφωνα με μαρμάρινη επιγραφή πάνω από τις δύο θυρίδες της "οικοδομήθη επιμέλεια του Δημάρχου Ευθυμίου Κουρή το έτος 1871".

20.1 Το Γεφύρι του Μακρή, Δημητσάνα

Στην είσοδο της Δημητσάνας, δυτικά του πετρόκτιστου γεφυριού απ' όπου διέρχεται ο δημόσιος δρόμος, είναι κρυμμένο ανάμεσα σε πυκνή βλάστηση ένα αξιόλογο πέτρινο μνημείο της. Μια τρίτοξη γέφυρα που έκτισαν αυτοδίδακτοι λαϊκοί τεχνίτες, για να γεφυρώσουν το χειμάρρο ΚάκαΒο που το χειμώνα τα νερά του κυλούν από το Δρυμώνα, περνάνε βόρεια της Δημητσάνας και χύνονται στο Λούσιο ποταμό. Μαρμάρινη επιγραφή εντοιχισμένη στο κεντρικό τόξο του γεφυριού αποκαλύπτει πως "η πατρίδα ευγνωμονεί τον Νικόλαο Μακρή" ο οποίος υπήρξε ο χορηγός της ανέγερσης του, το έτος 1851. Ο Νικόλαος Αθ. Μακρής - Λεονάρδος ευεργέτησε με πολλά ακόμα έργα τη γενέτειρα του, όταν γύρισε σ' αυτή πάμπλουτος το 1834, από το Κίσινοβο της Βεσσαραβίας όπου είχε ξενιτευτεί.

Το μεσαίο τόξο του γεφυριού με το μεγαλύτερο άνοιγμα από τα πλαϊνά του έχει μπηγμένες για την ενίσχυση του, δύο ζευγάρια σιδεριές (τζινέτια), στην τοιχοδομή του. Από το κατάστρωμα του λιθόκτιστου γεφυριού πέρασαν άμαξες που τις έσερναν άλογα ή μουλάρια και οι επιβάτες τους διανυκτέρευαν στο χάνι που λειτούργησε κοντά στο βόρειο πόδι του. Αυτοκίνητα διέρχονται πάνω απ' το γειτονικό γεφύρι το οποίο κτίστηκε το 1911 από Ιταλό μηχανικό και ντόπιους εργάτες.

21. Ο Ποταμός Λούσιος

Ο ποταμός ονομάζεται Λούσιος, γιατί σ' αυτόν έγινε το λούσιμο του νεογέννητου Δία, αυτός έχει νερό πιο κρύο από τ' άλλα ποτάμια.⁽³⁶⁾

Ο Λούσιος στις εκβολές του στον Αλφειό

Η περιοχή του χάρτη περιλαμβάνει το σύνολο της κοιλάδας του Λούσιου, του ποταμού που διασχίζει από Βορρά προς Νότο τη Γορτυνία. Παρόλο που βρίσκεται καταμεσής ενός κατ' εξοχήν ορεινού τοπίου, η Γορτυνία προβάλλει ένα ιδιαίτερο πρόσωπο, καθώς οι καταπράσινες κοιλάδες αντιτάσσονται στους ασβεστολιθικούς όγκους και τα βαθιά φαράγγια. Το ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής σχηματίζει ένα υψίπεδο μέσου υψομέτρου 900 μ. και επιφάνειας πάνω από 1000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, χωρίς ξεκάθαρη ορειογραφική δομή, που συντίθεται από γυμνές ασβεστολιθικές κορυφές, συχνά ψηλότερες από 1100 μ. Οι βόρειοι ορεινοί όγκοι ονομάζονται συνήθως «βουνά των Λαγκαδιών», ενώ οι νότιοι αποκαλούνται «Γορτυνιακά βουνά». Και τα δύο συγκροτήματα φτάνουν τα 1500 μ., με ψηλότερη κορυφή την Κλινίτσα των Γορτυνιακών βουνών, ανάμεσα στο Ζυγοβίσι και τη Στεμνίτσα, που φτάνει τα 1548 μ. Στα Γορτυνιακά βουνά εντάσσονται και τα υψώματα πάνω από τη Βλαχόρραφη και τη Ζάτουνα, καθώς έχουν κοινά φυσιογνωμικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά.

Η κοιλάδα του ποταμού, ο οποίος σχηματίζει έναν φυσικό άξονα και αποτελεί παρακλάδι του υδρογραφικού ιστού του Αλφειού, φιλοξενεί σημαντικές οικιστικές συγκεντρώσεις, εύφορες γεωργικές εκτάσεις και τον βασικό οδικό άξονα της περιοχής. Στα βόρεια, όπου το ανάγλυφο δεν πέφτει κάτω από τα 900 μ., οι οικισμοί σκαρφαλώνουν πολύ ψηλά, ενώ στην περιοχή της συμβολής του Λούσιου με τον Αλφειό αυτοί βρίσκονται αισθητά χαμηλότερα, ακολουθώντας τη διαμόρφωση του ανάγλυφου. Στο κέντρο, ωστόσο, η Στεμνίτσα και η Δημητσάνα με τα μοναστήρια τους και τους δορυφορικούς οικισμούς Ζάτουνα και Ζυγοβίσι, δημιουργούν ένα ανοιχτό σύστημα οικονομικών σχέσεων που μάλλον αγνοεί την τοπογραφία και συνδέεται με την οικιστική οργάνωση μιας πολύ ευρύτερης ζώνης.

Όλη η περιοχή έχει πολλές πηγές και άφθονα τρεχούμενα νερά, που χρησιμοποιούνται στην άλεση του σταριού, το λανάρισμα και το πλύσιμο των υφαντών αλλά και την παραγωγή μπαρούτης. Ωστόσο, όπως και σε άλλα

⁽³⁶⁾ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Παισανία Αρκαδικά, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982

ασβεστολιθικά συγκροτήματα, υπάρχουν και στη Γορτυνία περιοχές άλυδρες, όπου το νερό έπρεπε να συλλεγεί με ευφυΐα και φροντίδα. Έτσι, κάτω από το Ελληνικό, στο δρόμο που κατεβαίνει προς την αρχαία Γόρτυνα, κατασκευάστηκαν τέσσερα πηγάδια/συλλέκτες με περιποιημένα επιστόμια και πλακόστρωτο δάπεδο, που συγκέντρωναν τα λίγα νερά ενός ξεροχείμαρρου και από αυτά ποτίζονταν τα κοπάδια των κτηνοτροφικών μονάδων της περιοχής. Αντίστοιχα, στην Παπαρουνίτσα (οροπέδιο στο δρόμο από Ατσίχολο για Μάρκου), οι μικρές απορροές από τις κεραμοσκεπές των μονόχωρων αγροικιών συγκεντρώνονταν με λαμαρινένια λούκια και αποθηκεύονταν στο εσωτερικό του σπιτιού. Αλλού, μεγάλα αρδευτικά κανάλια έφερναν το νερό μέσα στις καλλιέργειες εξασφαλίζοντας σταθερές αποδόσεις, όπως στην περιφέρεια του Ατσίχολου.

Το φαράγγι του Λούσιου

⁽³⁷⁾ Στην κορυφογραμμή των βουνών των Λαγκαδίων, με ψηλότερη το Ψηλό Βουνό (1503 μ.), έχουν τις πηγές τους ο Λάδωνας, που απορρέει προς τα βόρεια, και ο Λούσιος, που απορρέει προς τα νότια. Έχοντας τις πηγές του στην Αγία Παρασκευή, ο Λούσιος παραλαμβάνει τα νερά του ρέματος Γώνακα και άλλων ρεμάτων και εισέρχεται στο βόρειο άκρο του κάμπου της Καρκαλούς. Περνώντας κάτω από την παλιά οδική γέφυρα του δρόμου για Λαγκάδια το μικρό ποτάμι κινείται δυτικά από τον οικισμό της Καρκαλούς μέσα από ιτιές, λυγαριές και λεύκες ως τα Στενά της Καρκαλούς. Το τμήμα αυτό της λεκάνης μέχρι τα Στενά σχηματίζει έναν κάμπο με ψηλές δενδροστοιχίες από λεύκες, όπου στέκονται οι γερακίνες, φωλιάζουν κίσσοι και καρακάξες, ενώ στα εγκαταλελειμμένα χωράφια βόσκουν κουρούνες. Στην πλούσια βλάστηση της παρόχθιας ζώνης φωλιάζει ο μακρυνούρης,

⁽³⁷⁾ Ο ΛΟΥΣΙΟΣ, Πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1999

ενώ στην άκρη του νερού κινείται η σουσουράδα. Τις καλοκαιρινές νυχτες σε όλη τη λεκάνη ακούγεται ο γκιώνης και η κουκουβάγια.

⁽³⁸⁾Οι πλαγιές δυτικά από τα Στενά της Καρκαλούς ανήκουν στην επικράτεια των κτηνοτρόφων του Σέρβου, της Ζάτουνας και του Βλόγγου. Τα χαρακτηριστικότερα πουλιά αυτής της ζώνης είναι ο θαμνοψάλτης, ο γαλαζοκότσυφας, ο αετομάχος, ο μαυρολαίμης, ο πετροκότσυφας και η κοκκινόσπιζα. Από τα ερπετά μπορεί να παρατηρήσει κανείς σαύρες του πολλυκοινού είδους *rodarcis erhardii* και το ακίνδυνο σπιτόφιδο. Στο σημείο που τελειώνουν οι μικρές κοιλάδες και κοντά σε ορεινούς χειμάρρους, σε τοποθεσίες άγονες, διακρίνονται ακόμη μικρές σειρές από πεζούλες, στις οποίες οι χωρικοί προσπάθησαν να δημιουργήσουν νέες

Φτερωτή, Υ.Μ.Υ., Δημητσάνα

καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι οποίες όμως χαρακτηρίζονται από λειψυδρία και ισχνή απόδοση. Τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς οι πεζούλες δεν καλλιεργούνται πια και έχει μειωθεί η ένταση της βόσκησης, έχουν καλυφθεί από χαμηλά πουρνάρια και κέδρα. Σήμερα, από τη διασταурωση μέχρι το ξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου στη Μαλάσοβα, συναντάμε μόνο τρεις κτηνοτροφικές μονάδες, σε μια περιοχή όπου εξασκούσαν συστηματικά η κτηνοτροφία.

Και οι πλαγιές κάτω από τη Δημητσάνα είχαν διαμορφωθεί σε πεζούλες. Στις αρχές του 20ου αιώνα, η έλλειψη εργατικών χεριών εξαιτίας της μετανάστευσης ανάγκασε τους γεωργούς να στραφούν από τις ετήσιες στις δενδρώδεις καλλιέργειες, κυρίως στις καρυδιές, τις μουριές και τις αμυγδαλιές. Σήμερα, τα παλιά χωράφια και οι δενδρώνες καλύπτονται από το θαμνοτόπι Η θαλερή μακκία της κοιλάδας του Λουσιού περιλαμβάνει μια ευρεία συλλογή αείφυλλων κυρίως πλατύφυλλων ειδών, όπως η αριά, η δάφνη, το κρητικό σφεντάμι και το φυλλίκι σε συνδυασμό με το πουρνάρι, από όπου κατά τόπους εξέχουν κυπαρίσσια. Ανάμεσα στους αείφυλλους αυτούς θάμνους και τα δέντρα φυτρώνουν διάσπαρτες φυλλοβόλες βελανιδιές και γαύροι Στις ζώνες αυτές συναντάμε πολλά είδη κυνηγών, όπως τον βραχοκιρκίνεζο, τη δεντρογαλιά, τον σαπίτη, τη σαίτα, το κουνάβι.

⁽³⁸⁾ Ο ΛΟΥΣΙΟΣ, Πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1999

Ζευγάρια κορακιών και ομάδες από κάργες πετούν κοντά στις μονές, ενώ βραχοσποπανάκοι και πετροχελιδόνα φωλιάζουν στα βράχια. Επίσης, μικρές ομάδες νυχτερίδων, που αποτελούνται κυρίως από άτομα των γενών των ρινολόφων και των μυωτίδων ξεχειμωνιάζουν σε σπηλιές και στα εγκαταλελειμμένα εκκλησάκια. Αυτή η συμπληρωματικότητα οικολογικών θώκων επεκτείνεται και στα φυτά, και δίπλα στη μακκία, όπου κρύβονται τα ορχεοειδή των γενών *serapias* και *orhrys* και τα σαπρόφυτα *orobanche* και *limodorum*, προβάλλουν τα μικρά λουλούδια των *centranthus ruber* και *campanula trachelium*, που φυτρώνουν στους αρμούς της τοιχοποιίας των μοναστηριών και των ασκηταριών, ενώ στους βράχους φυτρώνουν σπάνια χασμόφυτα, όπως η *cymbalaria microcalyx*.

Στο ανατολικό άκρο της περιοχής οι πλαγιές και ορισμένες βορεινές πλαγιές των ψηλότερων κορυφών είναι σκεπασμένες με έλατα, ουσιαστικά απολήξεις των δασών του Μαινάλου, που καθώς ανήκει στην υγρότερη και ψυχρότερη ζώνη της Πελοποννήσου διατηρεί τα μεγαλύτερα ελατοδάση της Αρκαδίας. Μέσα στο δάσος συναντάμε τα συνηθισμένα

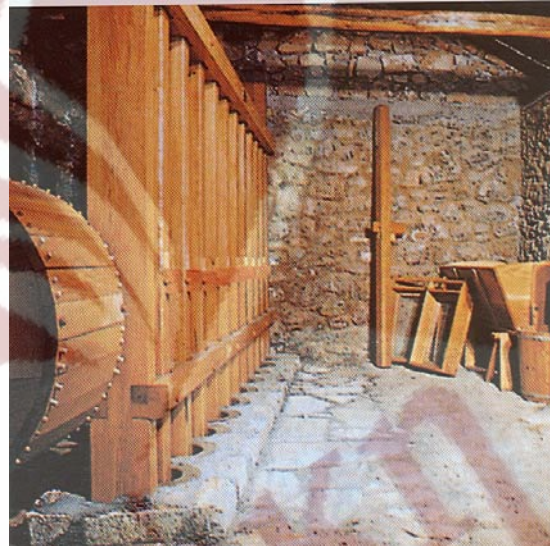
Το άλεσμα του αραποσιτιού

μικροπούλια του ελατόδασους, τον καλόγερο, την ελατοπαπαδίτσα, τον δεντροβάτη και τους βασιλίσκους, ενώ από το σούρουπο αντηχεί ο χουχουριατής. Πιο ζωντανά σημεία είναι τα μικρά ξέφωτα, όπου φυτρώνουν μπερκιές, γκορτσές και τα σφεντάμια του Μονπελιέ. Από μεγαλύτερη ποικιλία διακρίνεται η άγρια ζωή στο σημείο επαφής του δάσους με τις ανοιχτές εκτάσεις, όπου συχνάζουν και ορισμένα είδη ζώων που χρησιμοποιούν το δάσος ως καταφύγιο και τα παλιά χωράφια ως χώρο διατροφής και κυνηγιού, όπως για παράδειγμα το ξεφτέρι.

Στις νότιες πλαγιές της Κλινίτσας, ανάμεσα στις πεζούλες, βρίσκουμε δύο εντυπωσιακά δείγματα της χλωρίδας της ενότητας αυτής, την *iris pumila* και την κόκκινη τουλίπα (*tulipa orphanidea*). Στα τριγύρω εγκαταλελειμμένα από χρόνια σταροχώραφα έχουν εγκατασταθεί άγρια αργοστώδη, ομάδες από σταυρανθή και σύνθετα, ενώ στις ξερολιθιές που σημάδευαν άλλοτε τα όρια των χωραφιών φωλιάζει ή κρύβεται η τυπική πανίδα των ανοιχτών ημιορεινών εκτάσεων (νυφίτσες, ποντίκια των αγρών, οχιά, *rodarcis erhardii*).

⁽³⁹⁾Ο ποταμός Λούσιος, που διασχίζει την αρχαία Γόρτυνα ονομάστηκε έτσι, επειδή, σύμφωνα με τη μυθολογία, οι Νύμφες έλουσαν τον νεογέννητο Δία στα πεντακάθαρα νερά του. Αν και το μήκος του είναι μόλις 26 χλμ., έχει διαφορετικές ονομασίες κατά διαστήματα: στο ύψος της Γόρτυνας ονομάζεται Γορτύνιος, κοντά στη Δημητσάνα αποκαλείται Δημητσανίτικο ρέμα, ενώ κοντά στο χωριό Ατσίχολος οι ντόπιοι τον αποκαλούν Ατσιχολίτικο ποτάμι. Στη σύντομη αυτή πορεία του συγκεντρώνει έναν εντυπωσιακό όγκο νερών, τα οποία χύνονται στον Αλφειό, βορειοδυτικά της Καρίταινας.

Κοντά στις όχθες του ποταμού οι κάτοικοι έχτισαν τα σπίτια τους, τα ιερά τους και οργάνωσαν τη ζωή τους. Η ζωή στους ορεινούς όγκους στις δύο όχθες του ποταμού δεν ήταν εύκολη ούτε παρείχε ανέσεις. Οι χωρικοί καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι, αμπέλια, λίγες ελιές και λίγα όσπρια. Η διατροφή τους ήταν φτωχή, καθώς το σιτάρι δεν έφτανε για να καλύψει ούτε τις τοπικές ανάγκες. Για το λόγο αυτό είτε συμπλήρωναν τη

διατροφή τους με το καλαμπόκι είτε **Τα κοπάνια, εσωτερικό Υ.Μ.Υ., Δημητσάνα** αγόραζαν σιτάρι από πιο εύφορες περιοχές. Οι κάτοικοι των Μαγούλιανων, του Βαλτεσινίκου και της γειτονικής Βυτίνας ασχολούνταν με την υλοτομία, την επεξεργασία, αλλά και το εμπόριο του ξύλου των γειτονικών τους δασών. Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν ο πληθυσμός της Γορτυνίας αυξήθηκε σημαντικά, αλλά και οι απαιτήσεις των αρχών για την καταβολή μεγαλύτερων φόρων, πολλοί κάτοικοι της περιοχής του Λούσιου απασχολήθηκαν σε κάποια μισθωτή εργασία, ως γεωργοί σε κτήματα γαιοκτημόνων ή σε τεχνικά επαγγέλματα.

Το ποτάμι πρόσφερε στους κατοίκους τη δύναμη των νερών του για να κινήσουν νερόμυλους, όπου άλεθαν σιτηρά ή δεψικές ύλες για τη βυρσοδεψία και νεροτριβές, όπου ολοκλήρωναν τη διαδικασία παραγωγής των υφαντών. Και καθώς οι συχνές πολεμικές συγκρούσεις απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες μπαρούτης, στράφηκαν στην παραγωγή του υλικού αυτού, σε οικοτεχνική βάση έως τον 18ο αιώνα και σε υδροκίνητους μπαρουτόμυλους έως το β' μισό του 20ου αιώνα. Άλλοι κάτοικοι, που δεν διέθεταν το αρχικό κεφάλαιο για την κατασκευή και τη λειτουργία κάποιου μύλου, απασχολούνταν στην κίνησή τους, στη συγκέντρωση των πρώτων

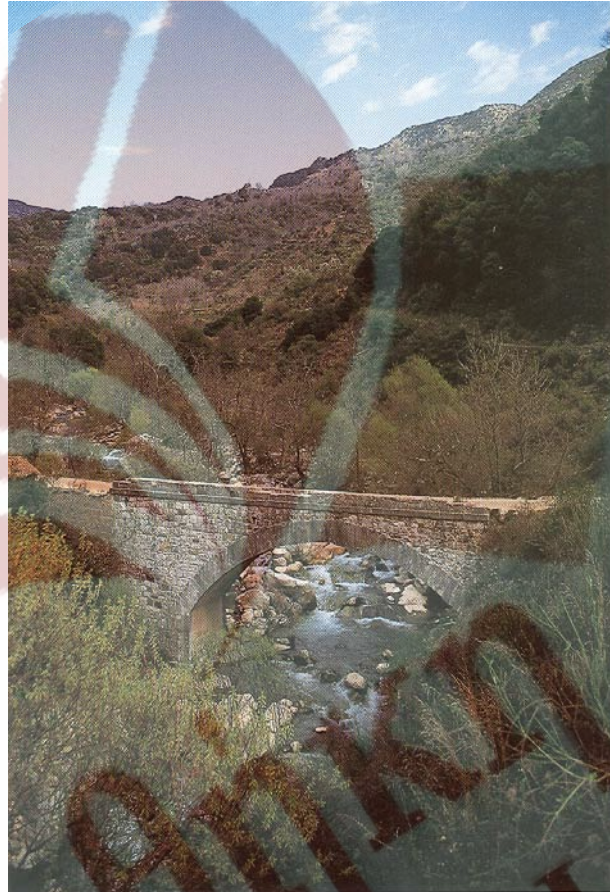
⁽³⁹⁾ Ο ΛΟΥΣΙΟΣ, Πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1999

υλών, όπως στην περίπτωση των μπαρουτόμυλων με την αναζήτηση του νίτρου ή την παραγωγή του ξυλοκάρβουνου.

Πολλοί κάτοικοι των ορεινών όγκων του Λούσιου ανέπτυξαν κάποια τέχνη: οι κάτοικοι της Στεμνίτσας έγιναν φημισμένοι ασημιτζήδες και χρυσοκοί, αλλά με την ίδια επιτυχία επεξεργάζονταν και τον μπρούτζο, τον κασσίτερο, το χαλκό και το σίδηρο. Οι κάτοικοι της Ζάτουνας ασχολήθηκαν με την επεξεργασία δερμάτων, οι άνθρωποι των Λαγκαδίων και του Σέρβου έγιναν περίφημοι μαστόροι της πέτρας, χτίζοντας γεφύρια, εκκλησίες, τζαμιά, σχολεία και σπίτια.

Ως τα μέσα του 19ου αιώνα, οι τεχνίτες αυτοί ξεκινούσαν σε μπουλούκια (ομάδες αρκετών ατόμων) για δύο ή τρία ταξίδια το χρόνο στις γύρω περιοχές, πουλώντας τα προϊόντα τους, αλλά κατασκευάζοντας καθ' οδόν και

Το γεφύρι της Μονόπορης

νέα. Ο πλανόδιος χαρακτήρας της βιοτεχνικής τους δραστηριότητας άρχισε να αλλάζει σταδιακά μετά το 1850, όταν οι τεχνίτες άρχισαν να εγκαθίστανται σε πόλεις εντός και εκτός Πελοποννήσου και να ανοίγουν εκεί εργαστήρια.

Μαζί με τη βιοτεχνική παραγωγή από τα τέλη του 18ου αιώνα ιδιαίτερη άνθηση γνώρισε και ο τομέας του εμπορίου τόσο στην Πελοπόννησο γενικότερα όσο και στην περιοχή του Λούσιου ειδικότερα. Στο εμπόριο αυτό αναμείχθηκαν ενεργά και οι ντόπιοι, οι οποίοι γνώριζαν την περιοχή και τα παραγόμενα προϊόντα και δρούσαν ως μεσάζοντες μεταξύ παραγωγών και μεγαλεμπόρων. Οι ορεινές περιοχές πρόσφεραν στο εξαγωγικό εμπόριο της Πελοποννήσου προϊόντα της δασοκομίας, μέλι και κερύ, καθώς και είδη κτηνοτροφίας. Επίσης οι κάτοικοι εμπορεύονταν τα δέρματα που επεξεργάζονταν στα βυρσοδεφεία τους και το ημιεπεξεργασμένο μετάξι που παρήγαν στα σπίτια τους. Με το εισαγωγικό εμπόριο προμηθεύονταν διάφορα βιομηχανικά προϊόντα, υφάσματα, αποικιακά είδη, καπνό και μέταλλα από τις πόλεις

της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας με τις οποίες είχαν εμπορικές επαφές τα λιμάνια της Πελοποννήσου και των Ιόνιων νησιών. Η διακίνηση των προϊόντων, η σύναψη συμφωνιών, οι αγορές και οι πωλήσεις γίνονταν στις εβδομαδιαίες αγορές της Καρίταινας, της Αρκαδίας (Κυπαρισσίας), της Ζαρνάτας ή της Τρίπολης και στις ετήσιες αγορές των Καλαβρύτων, της Τρίπολης, του Μιστρά, της Γαστούνης ή της Αρκαδίας. Οι αγωγιάτες που αναλάμβαναν την μεταφορά των εμπορευμάτων τον 19ο αιώνα ήταν Ζυγοβιστινοί και Μαγουλιανίτες.

Στις όχθες του Λούσιου είχε αναπτυχθεί πυκνό οδικό δίκτυο, που αποτελούνταν από καλντερίμια, γεφύρια, μονοπάτια και χωματόδρομους. Το ίδιο δίκτυο ήταν σε χρήση έως τα μέσα του 20ου αιώνα, οπότε είτε εγκαταλείφθηκε ύστερα από κάποια καταστροφή - κατολισθήσεις, υπερχειλίση ποταμού - είτε καταστράφηκε από τη διάνοιξη νέων αμαξιτών οδών, που ακολουθούσαν κατά κανόνα τους παλιούς δρόμους. Ωστόσο, πολλά από τα μονοπάτια και τα καλντερίμια έχουν διασωθεί και εντοπίζονται εύκολα μέσα στην πυκνή βλάστηση.

Σε όλο το μήκος του ποταμού και στις γύρω πηγές του εντοπίζονται μεμονωμένοι νερόμυλοι, νεροτριβές και μπαρουτόμυλοι. Οι νερόμυλοι και οι νεροτριβές του Λούσιου και των χειμάρρων του εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κατοίκων του Βαλτεσινίκου, των Μαγούλιανων, του Καλονερίου, της Μαλάσσοβας, του Σέρβου, της Καρκαλούς, του Ράδου, των Καλυβίων, του Ράπτη, του Βλόγγου, του Λυκουρεσίου, της Δημητσάνας, της Ζάτουνας, του Παλαιοχωρίου, του Ζυγοβιστίου, της Μελισσόπετρας, του Μάρκου, της Στεμνίσας, του Ατσίχολου, του Σαρακινίου, της Βλαχόρραφτης, του Ελληνικού και της Σύρνας.

Η λειτουργία των νερόμυλων και των νεροτριβών δεν ήταν συνεχής σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, καθώς οι μισοί περίπου από αυτούς κινούνταν από τα νερά χειμάρρων και μόνο την περίοδο που αυτοί είχαν μεγάλη ποσότητα νερού. Σε ορισμένα κτίσματα συστεγάζονταν συχνά δύο εργαστήρια (νερόμυλος-νεροτριβή, μπαρουτόμυλος-λειαντήριο), ενώ διαπιστώθηκαν και εποχιακές αλλαγές (Π.χ. στην Επανάσταση νερόμυλοι μετατράπηκαν σε μπαρουτόμυλους, νερόμυλοι κατά καιρούς άλεσαν δεψικές ύλες. Δεν έλειπαν βέβαια και οι μύλοι που χρησιμοποιούσαν τη μυϊκή δύναμη ανθρώπων και ζώων για το άλεσμα των δημητριακών, της δεψικής ύλης και του κουρασανιού. Κατά μήκος του Λούσιου εντοπίστηκαν 51 υδροκίνητες εγκαταστάσεις που κινούνταν από τα νερά του ποταμού, 47 εγκαταστάσεις που κινούνταν από νερά των κεφαλαριών, των χειμάρρων και των πηγών, ενώ στο Λαγκαδινό ρέμα και στα κεφαλάρια του υπήρχαν 17 εγκαταστάσεις και άλλες 7 στο ρέμα που περνάει από την ανατολική είσοδο της Στεμνίσας.

Το Ατσιωλίτικο Γεφύρι

⁽⁴⁰⁾ Η πρόσβαση στις δύο όχθες του Λούσιου ήταν δυνατή μέσω των γεφυριών, που χτίζονταν σε επιλεγμένα σημεία της κοίτης του, σε στενώματα και συνήθως σε βραχώδη σημεία. Τα γεφύρια άλλοτε είναι μικρά με ένα τόξο, όπως η γέφυρα Τζαννή κοντά στη μονή Αιμαλών, η γέφυρα της Μονόπορης λίγο νοτιότερα ή η γέφυρα Πολυγένη που διαθέτει οξυκόρυφο τόξο, άλλοτε μεγαλύτερα με δύο ή τρία τόξα, όπως η γέφυρα Κοντού, ή και με πέντε τόξα, όπως της Καρίταινας στον Αλφειό. Τα γεφύρια αυτά είναι δημιουργήματα της περιόδου από τον 18ό ως και τον 20ό αιώνα. Γεφύρια, ωστόσο, υπήρχαν και στους προηγούμενους αιώνες, άλλα λίθινα και άλλα ξύλινα, μεγαλύτερα και μικρότερα, που είτε καταστράφηκαν και αντικαταστάθηκαν από νεότερα είτε δέχθηκαν επεμβάσεις για τη συντήρησή τους.

Για να στεριώσει ένα γεφύρι, έλεγαν στο παρελθόν οι μαστόροι, πρέπει να θυσιάσει άνθρωπος: θεωρούνταν δύσκολη και επίπονη εργασία, που απαιτούσε ειδικευμένους τεχνίτες. Στην Πελοπόννησο έφταναν ηπειρώτες, οι φημισμένοι οικοδόμοι της περιόδου αυτής, και αθηναίοι χτιστάδες σε μπουλούκια. Από τον 18ό αιώνα εμφανίστηκαν και πελοποννήσιοι χτίστες με πιο γνωστούς τους Λαγκαδινούς και στη συνέχεια τους κατοίκους του Σέρβου, του Ρεκουνίου, του Μπογιατιού και

⁽⁴⁰⁾ Ο ΛΟΥΣΙΟΣ, Πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1999

κυρίως των Κλουκinoχωρίων (Αγίας Βαρβάρας, Σόλου, Περιστεράς, Μεσορρουγίου).

21.1 Το παλαιό οδικό δίκτυο της περιοχής του Λούσιου⁽⁴¹⁾

Στο ανώτερο σημείο της κοιλάδας του Λούσιου και στο άκρο του βόρειου κέρατος του Κάμπου της Καρκαλούς βρίσκεται ο μικρός οικισμός του Καλονερίου, μέσα από τον οποίο περνάει ο δρόμος που οδηγεί στα Λαγκάδια. Λίγο νοτιότερα και στο σημείο που συγκλίνουν ο δρόμος από τη Βυτίνα που οδηγεί στα Καλάβρυτα και την Τρίπολη και ο δρόμος από τα Λαγκάδια που φτάνει ως την Ολυμπία, η Καρκαλού απλώνει τις αραιοδομημένες συνοικίες της. Στο σημείο αυτό ξεκινάει ο δρόμος προς τη Δημητσάνα που ακολουθεί το ποτάμι και φτάνει μαζί του στην είσοδο της κυρίως χαράδρας του Λούσιου. Ένα παρακλάδι του οδικού αυτού άξονα εξυπηρετεί τον οικισμό του Σέρβου, ενώ ο κύριος κλάδος μπαίνει στη χαράδρα από τη φυσική δίοδο, που οι ντόπιοι αποκαλούν «Στενά της Καρκαλούς». Την ίδια διαδρομή ακολουθούσε παλιότερα και το δίκτυο των ημιονικών δρόμων, που στο τμήμα αυτό κινούνταν παράλληλα με το ποτάμι και μάλιστα στην ομαλότερη πλευρά του, καθώς περνούσε στην απέναντι όχθη με τη βοήθεια τολμηρών πετρόχτιστων γεφυριών. Ενώ ο σημερινός οδικός άξονας συνεχίζει ισοϋψώς, το ποτάμι χάνει συνεχώς ύψος, σταθερά στην αρχή και ραγδαία στη συνέχεια, για να βρεθεί 200 μ. χαμηλότερα στο σημείο που ο δρόμος φτάνει στη Δημητσάνα. Εν τω μεταξύ, ο ρους του πουταμού έχει ενισχυθεί από πολλές πηγές και δεκάδες χειμάρρους. Έτσι, για τη σύνδεση της Δημητσάνας με τη γειτονική Ζάτουνα χρειάστηκε να κατασκευαστούν μεγάλα μονότοξα γεφύρια, ενώ και η σημερινή οδική σύνδεση εξυπηρετείται από μια τοξωτή γέφυρα. Μετά το Δημητσανίτικο ποτάμι, όπως ήταν το τοπικό όνομα του Λούσιου, το παλιό λιθόστρωτο μονοπάτι για τη Ζάτουνα κάλυπτε μια υψομετρική διαφορά 250 μ. με μια σειρά ανοιχτών ελιγμών. Άλλα μονοπάτια, μερικά από τα οποία συνθέτουν το σημερινό δίκτυο πορειών της χαράδρας του Λούσιου, κατέβαιναν προς το παλαιοχώρι και τα τρία μοναστήρια της χαράδρας, ενώ ο κύριος κλάδος οδηγούσε στη Στεμνίτσα. Το ίχνος αυτού του τελευταίου ακολουθεί και ο σημερινός δρόμος, που διακλαδίζεται προς όλους τους πιο πάνω προορισμούς. Από τη Στεμνίτσα το κεντρικό μονοπάτι κατέβαινε προς το Μουλάτσι, το σημερινό Ελληνικό, όπου διακλαδιζόταν προς την Καρίταινα και την αρχαία Γόρτυνα, ενώ ο δρόμος εξυπηρετούσε παράλληλα τη σύνδεση με την Τρίπολη, μέσω Χρυσοβιτισίου, και τα κοντινά χωριά. Στην Καρίταινα κατέληγαν επίσης και τα πολλά μονοπάτια της αγροτικής ζώνης απέναντι από την αρχαία Γόρτυνα, όπως και ο ημιονικός δρόμος του Ατσίχολου, ο οποίος μέσω της ομώνυμης γέφυρας στον Λούσιο, εξυπηρετούσε

⁽⁴¹⁾ Ο ΛΟΥΣΙΟΣ, Πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1999

τα χωριά Βλαχόρραφη και Μάρκου και τους αγροτικούς οικισμούς τους . Το κύριο οδικό δίκτυο ανάμεσα στους πιο πάνω οικισμούς περνάει και σήμερα από τα ίδια βασικά σημεία, οι πορείες ωστόσο παραλλάσσουν ώστε να εξασφαλίζεται η καλύτερη σύνδεση με την ευρύτερη ζώνη. Παντού ο ταξιδιώτης θα εντοπίσει πολλά οριοθετικά σημάδια, όπως ερημοκκλήσια, πετροχτιστές μάντρες, εικονοστάσια και καλύβια, φαινόμενο που υποδηλώνει τη μεγάλη κατάτμηση της καλλιεργήσιμης γης, αποτέλεσμα της διανομής των ελάχιστων διαθέσιμων πόρων σε έναν πληθυσμό που αύξανε συνεχώς.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

22. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Η οδηγία των οικοτόπων 92/43/ΕΟΚ και το δίκτυο NATURA2000, Γενική διεύθυνση περιβάλλοντος, ΑΘΗΝΑ 1998
2. Πρόγραμμα ΦΥΣΗ 2000, Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Περιβάλλον», 2000–2006, εκδόσεις Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., Αθήνα 2004
3. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, (i) Πολιτιστικός χάρτης Αρκαδίας, Αθήνα 2004
(ii) ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997
(iii) Ο ΛΟΥΣΙΟΣ, Πολιτιστικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1999
4. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., i) ΑΡΚΑΔΙΑ Οι τόποι & οι δρόμοι του νερού, εκδόσεις Σαραντάκης, Αθήνα 2002
ii) ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ Π., Περιήγηση Αρκαδίας, εκδόσεις Οιάτης, Αθήνα 2004
5. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΤΡ., Ελατόφυτη Βυτίνα, Βυτίνα 1998
6. ΑΡΧΕΙΟ ΒΥΤΙΝΑΣ
7. ΛΑΣΚΑΡΗΣ ΝΙΚΟΣ, Η Λάστα και τα μνημεία της, Πύργος 1924
8. ΒΑΓΕΝΑΣ ΘΑΝΟΣ, Μικρό χρονικό των Μαγουλιάνων, Αθήνα 1971
9. ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Η Καθημερινή, Φεβρουάριος 2000
10. Στράβων Γεωγραφικά, Η', εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1994
11. Αρχείο Λαγκαδίων
12. ΠΑΝΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, Ο Λαγκαδινός πρωτομάστορας Αντ. Κάτσινος, Μάραθα 2001
13. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Οι παραδοσιακοί χτίστες της πελοποννήσου, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1987
14. ΔΗΜΟΣ ΛΑΓΚΑΔΙΩΝ, Λαγκαδινές διαδρομές, 1994
15. ΚΑΤΣΙΟΥΦΗΣ ΠΑΝΑΓ., Οι Νερόμυλοι των Λαγκαδίων, Ηχώ των Λαγκαδίων
16. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Παισιανία Αρκαδικά, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982
17. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΙΚΟΣ, Μαυράδες ένας επίγειος παράδεισος, Ηχώ των Λαγκαδίων 2000
18. ΔΑΡΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Ιστορικά του Σέρβου Γορτυνίας, Αθήνα 1988
19. ΚΟΝΤΟΕ ΑΔΕΛΦΟΙ, Λεύκωμα Γορτυνίας, Αθήνα 1937

23. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- 1.1 Α' φάση διαδικασίας
- 1.1.2 Β' φάση διαδικασίας
- 1.1.3 Γ' φάση διαδικασίας
- 1.2 Οι στόχοι του NATURA 2000
  - 1.2.1 Γεωργία
  - 1.2.2 Τουρισμός
  - 1.2.3 Αλιεία και Ιχθυοκαλλιέργεια
  - 1.2.4 Μεταλλευτικές και Εξορυκτικές δραστηριότητες
  - 1.2.5 Το κυνήγι
- 1.3 Ενέργειες που έχουν δρομολογηθεί για την εφαρμογή της οδηγίας

2. ΑΡΚΑΔΙΑ, ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

3. Η ΝΕΡΟΜΑΝΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

4. ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΡΚΑΔΙΑ

- 4.1 Η Βρύση στο Πυργάκι
- 4.2 Οι ποταμοί Μαλοΐτας και Μολάων
  - 4.2.1 Τα πετρόκτιστα Γεφύρια του Μυλάοντα
  - 4.2.3 Οι Νερόμυλοι του Μυλάοντα
- 4.3 Το Πλατανογέφυρο
- 4.4 Το Γεφύρι στο Ζαρζί
- 4.5 Το Γεφύρι της Τζαβάραινας
- 4.6 Οι Βρύσες της Βυτίνας
- 4.7 Η Νυμφασία Πηγή
- 4.8 Η Παλιά Βρύση, Πράσινο
- 4.9 Το Γεφύρι του Αγιάννη
- 4.10 Η Βρύση Μαυρομαντηλού, Κερπινή
- 4.11 Η Βρύση Κραμποβίκος, Αγριδάκι
- 4.12 Η Αφεντική Βρύση, Λάστα
- 4.13 Η Βρύση των Μογουλιάνων
- 4.14 Το Παλιογέφυρο, Μαγούλιανα
- 4.15 Οι Βρύσες του Βαλτεσινίκου

5. Ο Ποταμός Λάδωνας

- 5.1 Τα πετρόκτιστα Γεφύρια του Λάδωνα
  - 5.1.1 Της Κυράς το Γεφύρι
  - 5.1.2 Το Γεφύρι στο Πήδημα
  - 5.1.3 Το Γεφύρι της Δήμητρας
- 5.2 Η Λίμνη του Λάδωνα

6. Οι Βρύσες της Κοντοβάζαινος
7. Οι Νερόμυλοι της Πέρα Μεριάς
8. Η Τρανή Βρύση, Καρδαρίτσι
9. Η Βρύση Κουφή, Βυδιάκι
10. Η Παραλογγίτικη Βρύση
11. Ο Ποταμός Ερύμανθος
  - 11.1 Τα πετρόχτιστα Γεφύρια του Ερύμανθου
    - 11.1.1 Το Παραλογγίτικο Γεφύρι
    - 11.1.2 Το Βυδιακίτικο Γεφύρι
    - 11.1.3 Το Πουρνογέφυρο
12. Οι Λαγκαδιανοί μαστόροι
  - 12.1 Οι Βρύσες των Λαγκαδιών
  - 12.2 Οι Νερόμυλοι των Λαγκαδιών
13. Το Γεφύρι στο Κουτσομύλι
14. Ο Ποταμός Τουθόα
15. Οι Νερόμυλοι στη Γούρνα και τη Μαυράδα
16. Η Τρανή Βρύση, Σέρβου
17. Η Λυκουρεσείκη Βρύση
18. Η Βρύση στο Πούσι, Παλούμπα
19. Οι Νερόμυλοι της Ηραίας
20. Οι Βρύσες της Δημητσάνας
  - 20.1 Το Γεφύρι του Μακρή, Δημητσάνα
21. Ο Ποταμός Λούσιος
  - 21.1 Το παλαιό οδικό δίκτυο της περιοχής του Λούσιου
22. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
23. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ